

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Diplomski studij arheologije

Hrvoje Pavlić
Sarkofazi u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji
Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Mirja Jarak
Zagreb, veljača 2019. godine

Uvod

Sarkofag (latinski: *sarcophagus*; grčki: σαρκοφάγος, „kamen koji jede meso“) predstavlja lijes pokojnika koji ujedno služi i kao nadgrobni spomenik. Može biti načinjen od kamena, mramora, drva, pečene gline ili metala. Obično se sastoji od sanduka i poklopca te je predviđeno da stoji nad zemljom: u mauzoleju ili na otvorenom. Često su oslikani ili ukrašeni reljefima te znaju nositi natpise koji su u vezi s pokojnikom ili posmrtnim kultom. Govoreći o razdoblju predromanike u Dalmaciji, sarkofazi predstavljaju jednu posebnu skupinu spomenika. Isključivo se radi o kamenim sarkofazima, a njihova posebnost najviše proizlazi iz niskog kvantitativnog stanja tj. iz ukupnog broja tih spomenika koji se mogu datirati u razdoblje ranog srednjeg vijeka. Ovaj rad predstavlja sintezu dosadašnjih spoznaja o predromaničkim sarkofazima u bizantskoj Dalmaciji te služi kao svojevrsni nastavak i nadopuna na poglavlje o sarkofazima iz knjige Željka Rapanića *Predromaničko doba u Dalmaciji* objavljenoj 1987. godine. Prije detaljnijeg ulaska u temu o predromaničkim sarkofazima bit će riječi i o pojavi sarkofaga na području Dalmacije u doba Rimskog Carstva. Kontinuitet običaja korištenja sarkofaga koji je potekao iz tog razdoblja vrlo je važan dio u razumijevanju cjelokupne problematike načina pojave i korištenja sarkofaga tijekom ranog srednjeg vijeka. Glavni dio rada bit će posvećen upravo tim srednjovjekovnim sarkofazima i to s područja bizantskih gradova na istočnoj jadranskoj obali. Kratko će biti predstavljen i prostor Istre koji je neizbježan za rješavanje bilo kakve problematike vezane uz Dalmaciju. Svaki od sarkofaga bit će detaljno opisan, a posebno poglavlje je posvećeno analogijama ukrasa i motiva s drugim predromaničkim kamenim crkvenim namještajem gdje će biti dotaknuta i susjedna područja hrvatskog teritorija i Italije. Sve ovo otvara pitanje klesara i klesarskih radionica na koje će se također pokušati dati konkretni odgovori.

Sarkofazi u Dalmaciji prije početka predromanike

Kako je već rečeno u uvodu, kameni sarkofazi su posebna skupina spomenika, na jedan način karakteristična za predromaniku u Dalmaciji. Postoje oni sarkofazi koji su sačuvani u gradovima, a koji služe za dokazivanje teze o razvitku skulpture u prijelaznome dobu iz antike u srednji vijek. Sarkofazi predstavljaju, kako ranije, tako i u srednjem vijeku, skupe grobnice. Oni su bili dostupni samo jednome ograničenome društvenome sloju jer su ih mogli priuštiti samo imućniji ljudi ili ljudi koji su se istaknuli. Broj sarkofaga s vremenom opada, pa tako je u srednjem vijeku u cijeloj zapadnoj Europi, a i kod nas, sve manji broj ukopa u sarkofage. U hrvatskom slučaju polaganje u sarkofage je izuzetna rijetkost, no ipak postojanje takvih grobnica pokazuje prihvaćanje starijih tradicija od strane novog hrvatskog stanovništva. Takvi ukopi pokazuju i stanje raznih društvenih procesa (postojanje kneževskih ukopa u sarkofag i sl.).¹

Kada se točno pojavila tradicija ukopa u sarkofage na prostoru Dalmacije? Kako bi odgovorili na to pitanje moramo pogledati doba vladavine Rimskog Carstva ovim prostorima. Prvi kameni nadgrobni spomenici u Dalmaciji pojavili su se još početkom rimskog carskog doba. No tu nije riječ o sarkofazima, već prvenstveno o stelama, a kasnije i arama. Primjer jedne od najranijih stela je ona Gaja Utija koja je nastala na prelasku iz stare u novu eru. Time su nadgrobne stele najstariji oblik nadgrobnog spomenika u Dalmaciji. Oko sredine 1. st. javljaju se i are; nadgrobni žrtvenici.² Na kraju 2. st. stele i are prepuštaju vodeće mjesto sarkofazima. To je razvoj koji se više manje primjećuje u cijelom rimskom svijetu. Stele se tih godina sve više degradiraju na niži i jeftiniji spomenički stupanj. Prvotno su služile za obiteljske grobove, a kasnije se rade isključivo samo za pojedinačne grobnice. Kroz 3. st. takav tip kamenog nadgrobnog spomenika polako nestaje.³ Nestanak stela i ara podudara se sa značajnim kulturnim fenomenom koji se pojavljuje u 2. st. Radi se o prelasku s incineracije na inhumaciju pokojnika tj. sa spaljivanja na pokapanje pokojnika. Taj proces još nije započeo u sjevernim hrvatskim krajevima u 2. stoljeću, pa se tamo duže upotrebljavaju monumentalne stele.⁴ Tijekom 3. st. spaljivanje gotovo u potpunosti nestaje.⁵

¹ Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Logos: Split 1987. str. 187

² Cambi, Nenad. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*. Književni krug Split: Split 2010. str. 8.

³ Cambi 2010. str. 10.

⁴ Cambi, Nenad. *Antika*. Naklada Ljevak-Institut za povijest umjetnosti: Zagreb 2002. str. 159.

⁵ Cambi 2010. str. 11.

Radionice su iskoristile tu novu modu i započele serijsku proizvodnju. Naravno sarkofazi su se pojavili još u vrijeme kada je spaljivanje bilo u modi. Tako najraniji salonitanski sarkofazi potječu s kraja 1. i ranog 2. stoljeća te nemaju standardne oblike jer su bili zasebne narudžbe za ljude koji su njegovali inhumaciju.⁶ Većina sarkofaga je napravljena po modelu kuće s krovom na dvije vode. Time grob predstavlja pokojnikovo prebivalište, njegovu kuću poslije smrti.⁷ Na području nekadašnje provincije Dalmacije dosad je pronađeno više od dvije tisuće sarkofaga koji potječu iz carskog doba, a sačuvani su u cijelosti ili u fragmentima. Tim golemim brojem sarkofaga Dalmacija znatno nadilazi sve druge provincije zapadnog Ilirika. Sarkofazi su u upotrebi tijekom dugog vremenskog razdoblja; od kraja 1. stoljeća, ali češće od sredine 2. pa sve do ranog 7. stoljeća, do kraja antičkog života u Dalmaciji. U tom razdoblju sarkofag je najvažniji nadgrobni spomenik. S krajem antike produkcija lokalnih sarkofaga pada.⁸ U srednjem vijeku stariji sarkofazi ponekad doživljavaju preupotrebu ili im se dodaje novi ukras ili natpis.⁹ Mišljenje da se u srednjem vijeku ne izrađuju novi sarkofazi ne mora biti točno. Ovaj rad će probati detaljnije preispitati to mišljenje u nastavku. Skupina sarkofaga izrađenih od antičkih spolija upravo govori u prilog nastavku izrade tih kamenih spomenika tijekom ranog srednjeg vijeka. Takav način izrade nije karakterističan za sarkofage kasne antike. U nastavku rada spomenut će se i primjeri takvih sarkofaga iz dalmatinskih gradova (dva iz Zadra te jedan iz Splita).

U Dalmaciji nema mramora, ali ima u izobilju vapnenca. On je pogodan za mnoge namjene, ali je težak za finiju skulpturalnu obradu jer je lako lomljiv. Dobrostojeće osobe koje su htjele sarkofag s raskošnijom dekoracijom morale su naručivati primjerke iz drugih produkcijskih središta, dakle iz Rima, Atene i Male Azije. Naravno bilo je jeftinije naručiti lokalni primjerak, čak iako je on od prokoneškog mramora koji je uvezen. Tako imamo sarkofage lokalne produkcije (od domaćeg vapnenca i prokoneškog mramora) te importirane sarkofage iz već spomenutih regija.¹⁰ U importu prevladavaju antički sarkofazi. Počinju se uvoziti od 150. godine i njihovo trajanje proteže se do oko 260. godine. Rimski sarkofazi traju od 180. do ranog 4. st. kada prestaje proizvodnja u matičnim radionicama. O prisutnosti maloazijskih sarkofaga koji su se izrađivali u Dokimeju u Frigiji svjedoči mali broj fragmenata.¹¹

⁶ Cambi 2010. str. 12.

⁷ Cambi 2002. str. 160.

⁸ Cambi 2010. str. 7.

⁹ Rapanić 1987. str. 158..

¹⁰ Cambi 2010. str. 7.

¹¹ Cambi 2010. str. 8.

Gotovo svi primjerci lokalnih sarkofaga izrađeni su od lokalnog vapnenca. Samo nešto više od pedeset njih je od prokoneškog mramora, a među njima treba istaknuti skupinu s arhitektonskom raščlambom. Najveći broj od vapnenca je tzv. „standardni tip“ karakterističan za Dalmaciju. Ima manji broj primjeraka koji su imitirali atičke ili rimske sarkofage. Salona je bila vodeće središte proizvodnje jer je bila i grad s najbrojnijom klijentelom dobre platežne moći. U Saloni je otkriven i najveći broj primjeraka. Prokoneški mramor se upotrebljavao uglavnom samo u Saloni. Lokalni sarkofazi iz Narone, Jadera, Tragurija ovisili su o salonitanskim predlošcima. To je bila posljedica organizirane produkcijske mreže između kamenoloma na Braču i radionica u Saloni. Branje kamena u Dalmaciji ima dugu tradiciju koja traje do danas. Trogir, otok Brač i Korčula te Vis su u antičko doba bili mjestima vađenja kamena. Sarkofazi su iz kamenoloma dolazili kao polufabrikati, kao grubo obrađeni sanduci s odvojenim pokrovima. Blokovi su se dubili još u kamenolomima jer im se smanjila težina pa ih je bilo lakše transportirati.¹²

Standardizirane forme domaćih sarkofaga imaju na sredini prednje strane *tabulu ansatu*. Očito je natpis bio najvažniji element sarkofaga. Bočno od tabule su najčešće polja s erotima različitih vrsta, no mogu se javljati i drugi ukrasi. Poklopac je u obliku krova na dvije vode s kutnim akroterijima. Pri kraju 2. stoljeća se počinju pojavljivati i portreti pokojnika.¹³

U drugoj polovici 2. stoljeća u Dalmaciji se pojavljuju vrlo raskošni importirani sarkofazi. Radionice tih sarkofaga su se nalazile u blizini Atene, gdje se vadio mramor visoke kvalitete. Import sarkofaga je rezultat povećanja ekonomske moći bogatijih slojeva i njihove težnje za društvenim prestižom. Uvoze se i sarkofazi izrađivani u radionicama u Rimu. One najčešće upotrebljavaju kararski mramor, ali i druge vrste dopremljene brodovima izdaleka. Sarkofazi su bili ukrašeni različitim temama, ali je bilo i onih jednostavnih. Prvi primjerci uvoznih sarkofaga su fragmenti s prikazom lova Kentaura, s otoka Koločepa (atički) i fragment s glavom Oceana, iz Salone (rimski). Krajem 2. stoljeća se obujam importa povećava. Sarkofazi imaju brojne mitološke prizore koji se protežu na sve četiri strane sanduka. Mnogo se figura isprepliće. Osim poklopca u obliku kuće na dvije vode, uvodi se i oblik kline (ležaljka). Najpoznatiji primjerak je sarkofag s prikazom lova na Kalindonskog vepra iz Salone. Lokalne radionice u Saloni i Naroni ponekad oponašaju importirane sarkofage. Očit je veliki utjecaj ikonografije iz Atene i Rima na lokalne radionice.¹⁴

¹² Cambi 2010. str. 13.

¹³ Cambi 2002. str. 166.

¹⁴ Cambi 2002. str. 164.

S propašću Zapadnog Rimskog Carstva pada i količina importa sarkofaga iz Italije, ali i lokalna produkcija u Dalmaciji. No ipak klesarske radionice, prvenstveno ona u Saloni, nastavljaju sa svojim radom te obilježavaju produkciju sarkofaga tog prijelaznog razdoblja. Tako se oko 500. godine pojavljuju sarkofazi sa središnjim križem na sanduku.¹⁵ Taj tzv. „salonitanski“ tip sarkofaga iz 6. i 7. st. nastaje pod orijentalnim utjecajem. Kod nas se javljaju većinom u tri oblika središnjeg križa: u koncentričnim kružnicama, slobodni s vitkim krakovima te stilizirani sa širokim krakovima. Karakteristični su za širu salonitansku regiju od Šibenika do Makarske, uključujući otoke. Valja spomenuti kako se takav tip sarkofaga, identična oblika i ukrasa, javlja i na ravenatskom području, čime je dokazano da se tu radi o salonitanskom importu te da su ti sarkofazi dopremljeni iz Dalmacije.¹⁶ Sredinom 6. stoljeća javljaju se i razne varijante takvih sarkofaga poput onoga sa središnjim križem i ovcama sa strana sanduka. Produkcija ovih salonitanskih sarkofaga od domaćeg vapnenca i prokoneškog mramora traje sve do početka 7. st.¹⁷

Ovo prijelazno razdoblje je ključno za rješavanje problematike predromaničkih sarkofaga u Dalmaciji. Tih godina se sve više javlja trend ponovne uporabe sarkofaga gdje se na nekom starijem, možda već i korištenom sarkofagu stavlja novi, moderniji ukras te se ponovno koristi. Većina predromaničkih sarkofaga o kojima će biti riječi u ovome radu nastala je na takav način. Tako ovi starokršćanski i kasnoantički sarkofazi predstavljaju temelj svih kasnijih ranosrednjovjekovnih sarkofaga i to ne samo kao umjetnički predložak, već i kao baza za izradu tih spomenika.

¹⁵ Cambi 2010. str. 71.

¹⁶ Rapanić, Željko. „Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga“. *Arheološki radovi i rasprave VIII-IX. JAZU*: Zagreb 1982. str. 238.

¹⁷ Cambi 2010. str. 71.

Sarkofazi u predromaničkoj umjetnosti

Budući da je većina predromaničkih sarkofaga nastala preuporabom ranijih kasnoantičkih sarkofaga, oni se često dijele u različite skupine. Prvu skupinu čine sarkofazi na kojima nije učinjena nikakva intervencija, nije bilo nikakve preradbe, a za koje se može utvrditi da su bili korišteni u ranome srednjem vijeku. Primjeri takvih sarkofaga nalaze se u Biskupiji, Biljanima Donjima, ali i primorskim gradovima jer su pronađeni na grobljima oko crkvi (poput splitske katedrale), a koji su sigurno korišteni u srednjem vijeku jer se u protivnome ne bi tamo nalazili. U drugoj skupini se nalaze kasnoantički sarkofazi na kojima je ukras otklesan (primjer sarkofaga Petra Gumajeva) ili se uz starokršćanski motiv dodaju nova ukrasna polja (primjer sarkofaga splitskog priora Petra). Treću i najbrojniju skupinu čine sarkofazi koji su izvorno neukrašeni, a kojima se u srednjem vijeku na pročelju kleše suvremeni ukras. Najreprezentativniji primjeri te skupine su dva zadarska sarkofaga (iz Arheološkog muzeja) te dva splitska (Ivana „Ravenjanina“ i Ivana sina Tvrdakova). U zadnju skupinu se stavljaju sarkofazi bez ukrasa, samo s natpisom na pročelnoj strani (sarkofazi kraljice Jelene iz Solina te nadbiskupa Martina i Lovre iz Splita).¹⁸ Nekoliko antičkih sarkofaga korištenih u ranom srednjem vijeku otkriveno je i u Trogiru kod crkve sv. Marije. I na tlu Hrvatske pokapa se u antičke sarkofage tijekom ranog srednjeg vijeka. Tako imamo primjer nepoznatog hrvatskog dostojanstvenika koji je pokopan u ranokršćanskom sarkofagu uz apsidu crkve sv. Marte u Bijaćima u 9. stoljeću.¹⁹ Primjeri postoje i u Ždrapnju (u crkvi sv. Bartolomeja gdje je uz jedan sarkofag nađeno i nekoliko grobova koji su bili ozidani od fragmenata antičkih sarkofaga), Žažviću (u bazilici gdje su također nađeni očuvani sarkofazi i fragmenti korišteni u sekundarne svrhe) te u Rižinicama (gdje je nađen veći broj krhotina sarkofaga).²⁰

Istra i karolinška umjetnost

Prije nego što krenemo s pregledom dosad zabilježenih sarkofaga po dalmatinskim gradovima, moramo se nakratko osvrnuti na prostor Istre. Govoreći o tom poluotoku u vrijeme početka predromanike, neizbježno bi bilo osvrnuti se na karolinški utjecaj u predromaničkoj umjetnosti Istre i Dalmacije. Karolinško doba u hrvatskim krajevima zahvaća

¹⁸ Rapanić 1987. str. 188.

¹⁹ Jelovina, Dušan. „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima.“ *Starohrvatska prosvjeta* 26, 1999. str. 104.

²⁰ Babić, Ivo. „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske.“ *Starohrvatska prosvjeta* 33, 2006. str. 97.

posljednju četvrtinu 8. st. i gotovo čitavo 9. st. Obilježeno je novim pojavama u umjetnosti, a u hrvatskim krajevima je iskazana kroz različita regionalna obilježja. Istra je regija koja je s karolinškim svijetom najranije došla u doticaj zahvaljujući svom geografskom položaju. Bizantski gradovi na obali primaju karolinške utjecaje nešto kasnije slijedom povijesnih okolnosti te se znatnije miješaju s lokalnim umjetničkim varijantama. Treća regija koja je izložena karolinškim utjecajima je Kneževina Hrvatska koja se, sa svojim smještajem u dinarskim prostorima, neposredno naslonila na dalmatinsku obalu te tako primala i utjecaj iz gradova na obali.²¹

Obilježja predromaničkog karolinškog kiparstva slijede razvoj još od ranokršćanskog doba, a oblikuje se tijekom 5. i 6. st. Kiparstvo tog doba je znatno izmijenilo svoj izraz u odnosu na umjetnost kasne antike. Od tada se kiparstvo neposredno vezuje uz opremanje interijera kršćanskih crkava. Mnoga svetišta su postala mjestima posljednjeg počivališta uglednih članova kršćanske zajednice pa su sarkofazi postali sastavnim dijelom crkve ili njezina neposrednog okruženja. Nove promjene se očituju i u odabiru materijala. Mramor i druge skupocjene sirovine postaju sve rjeđe. Na Jadran su do 6. st. stizali gotovi mramorni proizvodi iz grčkih kamenoloma. No kasnije je prestao uvoz poludovršenih reljefa, što je posredno uvjetovalo rađanje lokalnih klesarskih radionica koje su se vezale uz gradska središta te su bile primorane služiti se domaćim vapnencem iz obližnjih kamenoloma. Zato je za klesarsku produkciju u ranom srednjem vijeku karakteristična uporaba lošijeg kamena. Ako bi se klesari poslužili mramorom, onda je to najčešće bio slučaj ponovnog klesanja ranijih antičkih tvorevina.²²

Važna činjenica je i ta da se s vremenom reducira opremanje sakralnih interijera drugim skupocjenim likovnim medijima, a to se najviše odnosi na mozaike. Upravo je zato kiparstvo preuzelo dobar dio motiva koji su se nekad pojavljivali na mozaicima. Već najraniji kršćanski mozaici pokazuju tipične predromaničke motive pletenica, učvorenih kružnica i medaljona, poput onih iz aule biskupa Teodora u Akvileji. Osim geometrijskih motiva, preuzeti su i različiti zoomorfni i vegetabilni motivi. Tako se primjerice paunovi koji piju iz kaleža učestalo pojavljuju i na ranokršćanskim bizantskim mozaicima i na arkadama ciborija 9. st. na istočnoj jadranskoj obali. Predromanička skulptura je od mozaika preuzela i načelo

²¹ Jakšić, Nikola. *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika: Split 2015. str. 59.

²² Jakšić 2015. str. 60.

straha od praznog prostora *horror vacui*. Tako se predromanički reljefi mogu pokazati kao svojevrsan nadomjestak ranokršćanskih podnih mozaika.²³

Istra postaje sastavnim dijelom karolinškog svijeta u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća. U katedrali u Novigradu nova kamena oprema ne naslanja se na istarsku klesarsku tradiciju već nalazi svoje uzore na friulanskom prostoru. To se uočava najbolje na Mauricijevu ciboriju koji „kopira“ ciborij patrijarha Callista iz Cividalea. To vidimo i na plutejima gdje su lukovi arkada omeđeni astragalom. I župna crkva franačkog kaštela Bale posjeduje zanimljive primjerke skulpture ranog karolinškog razdoblja. Posebice se izdvaja jedan sarkofag (slika 1) koji je vjerojatno pripadao nekom franačkom crkvenom ili vojnom velikodostojniku.²⁴ Time on predstavlja najsjeverniji primjerak predromaničkih sarkofaga.²⁵ Ovdje je možda riječ o novoizrađenom sarkofagu, a ne o prerađenome sarkofagu iz starokršćanskog vremena.

Slika 1 Sarkofag iz župne crkve u Balama (Jakšić 2015. 73.)

Sarkofag je izložen u župnoj crkvi u Balama u južnoj Istri. U prvoj bočnoj kapeli leži na dva stupa i dvije konzole. Dužine 180 cm, širine 63 cm i visine 54 cm. Ima samo dvije stranice ukrašene. Očito je tako projektiran da stoji u uglu kuta gdje bi se te stranice jedino vidjele.²⁶ Na uzdužnoj strani sarkofaga prikazan je niz od pet polukružnih arkada na tordiranim stupićima. S jedne strane arkadni niz ne dopire do ruba stranice, već je u tom polju

²³ Jakšić 2015. str. 62.

²⁴ Jakšić 2015. str. 74.

²⁵ Jakšić, Nikola. *Prvih 5. stoljeća zadarske umjetnosti*. Galerija Klovićevi dvori: Zagreb 2006. str. 66.

²⁶ Fučić, Branko. „Sarkofag iz Bala“ *Peristil* 29 1986. str. 23.

isklesano pojednostavljeno vitko stablo. Ispod lukova su smještena velika rajska stabla izrasla iz dvostruke volute. Ovalne krošnje sastavljene su od simetrično raspoređenih listića.²⁷

G. Caprin navodi da je sarkofag bio na baljanskom groblju i stavlja ga u 9. stoljeće. A. Šonji pokazuje karakteristike prijelaznog razdoblja formiranja pleterne skulpture oko 800. godine. B. Marušić datira u posljednja desetljeća 8. stoljeća. B. Fučić ga datira u 7./8. stoljeće; vrijeme koje neposredno prethodi pojavi zrele pleterne skulpture.²⁸ Po Fučiću obrada je pojednostavljena te se očito do tog vremena napušta volumen i plasticitet u kiparstvu. To su znakovi udaljavanja od klasične antičke tradicije koje je na ovim prostorima prisutno od 7. stoljeća. Na sarkofagu nema motiva klasičnih za pleternu plastiku, no prvi nagovještaj približavanja tome stilu vidimo u načinu obrade pupoljaka na sarkofagu.²⁹ Reljef na prednjoj strani predstavlja „nebeski Jeruzalem“, slikovitu predodžbu raja. Stabla predstavljaju vrt kao *locus refrigerii et pacis*; „mjesto rashlade i mira“.³⁰ Na bočnoj strani sarkofaga isklesana je kompozicija s križem proširenih krakova koji zauzima cijelu visinu polja. Križ je raščlanjen na tri pruta, a u sredini se nalazi četvrtasta gema. Nad trabikulom izrastaju dvije stilizirane grane s trokutastim pupoljkom između račvi. Sa strane križa je par istovrsnih stabala postavljenih jedno iznad drugoga.³¹ To bi moglo predstavljati misao kako drvo Kristova križa nije mrtvo, ono je plodonosno stablo na kojem je ljudski rod sazreo najdragocjeniji plod, a to je Kristova otkupiteljska žrtva.³²

Zadar

Krajem 8. st., kada je Istra pripojena karolinškome svijetu, obalni gradovi u Dalmaciji s provincijom Venecijom činili su jedini ostatak bizantskog posjeda na Jadranu. Poslije pada egzarhata u Ravenni 751. godine glavna su bizantska uporišta Zadar i Venecija. Veze gradova s Konstantinopolom nisu bile suviše tijesne, no ti su gradovi činili ostatak starog svijeta pa su i u crkvenom pogledu spadali pod Bizant. Tako dalmatinske biskupe vidimo i na ekumenskom saboru 787. godine u Niceji. Sve ovo svjedoči o postojanju crkvene hijerarhije u Dalmaciji još od postjustinijanskog vremena. Od kraja 8. st. ovdje zamjećujemo postupno

²⁷ Ur. Rapanić, Željko i dr. *Hrvati i Karolinzi: katalog*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika: Split 2000. str. 15.

²⁸ HiK 2000. str. 16.

²⁹ Fučić 1986. str. 23.

³⁰ Fučić 1986. str. 25.

³¹ HiK 2000. str. 16.

³² Fučić 1986. str. 25.

oživljavanje kiparske djelatnosti, najprije u Zadru i Splitu, pa onda i u drugim biskupskim središtima.³³

Kao političko, gospodarsko, pa većim dijelom i vjersko središte bizantskog posjeda na istočnome Jadranu, Zadar je nedvojbeno imao važnu ulogu u formiranju predromaničkog stila graditeljstva i kiparstva. Po nalazima se zaključuje kako je u Zadru tada djelovala klesarska radionica koja njeguje „visoki stil“, visok stupanj izvedbe te se očituje težnja za plastičnim izrazom.³⁴ Od sarkofaga takvu skulpturu najbolje predstavlja sarkofag nekog nepoznatog gradskog uglednika koji potječe iz kompleksa katedrale (slika 2).³⁵ Napravljen je od vapnenca, visine 64 cm, dužine 184 cm, širine 57 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju u Zadru. Prvi je o njemu pisao Radić 1895. godine kada je sarkofag bio postavljen na dvama konzolama uz vanjsku stjenku apside zadarske katedrale. G. Bersa ga 1926. godine zatječe u muzeju u crkvi sv. Donata.³⁶

Fig. 6. Zadar, Archeological Museum, Sarcophagus

Slika 2 sarkofag iz Arheološkog muzeja u Zadru (Petricioli 1995. 77.)

Sarkofag je trapezaste osnove te je širi na strani pokojnikove glave. Pokriven je plitkim dvoslivnim krovom. Takvi plitki krovovi nisu poznati u kasnoantičkoj klesarskoj produkciji. Nekoliko ih se sačuvalo i u Trogiru što pokazuje jednak i istovremen odnos prema

³³ Jakšić 2015. str. 79.

³⁴ Jakšić, Nikola. „Predromaničko kiparstvo“ U: *1000 godina hrvatskog kiparstva*. Muzejsko galerijski centar: Zagreb 1997. str. 16.

³⁵ Jakšić 2015. str. 81.

³⁶ Jakšić, Nikola; Emil Hilje. *Kiparstvo I.: od IV. do XVI. stoljeća*. Zadarska nadbiskupija: Zadar 2008. str. 85.

ukrašavanju takve vrste kamenih spomenika unutar gradskih središta.³⁷ Sarkofag je obrađen s triju strana, a četvrta je bila predviđena za prislanjanje uza zid. Zato je i poklopac obrađen samo s tri strane, a od dvoslivnog krova je ukrašena samo prednja strana. Ukrašen je gustim plitkoreljefnim ornamentima.³⁸

Na poklopcu je gotovo simetrična kompozicija s tri križa i dvije rozete između njih. Brojni vegetabilni motivi ukrašavaju preostale prostore na poklopcu. Pročelje sanduka podijeljeno je na šest profiliranih arkada koje se oslanjaju na stupiće okrunjene stiliziranim kapitelima. Podno triju arkada se nižu križevi, rozete pod dvjema arkadama i palmeta pod jednom arkadom. Sarkofagu su obrađene i bočne stranice, i to tako da zajedno sa zabatom poklopca čine jednu jedinstvenu cjelinu. Ta veza možda može upućivati na to da se izrada sarkofaga odvila istovremeno s izradom reljefa. Tako bi ovaj primjerak govorio u prilog podupiranju teze nastavka izrade novih sarkofaga u ranom srednjem vijeku. Lijevom stranom dominira križ s motivima rozeta, palmeta i jednom golubicom, a na zabatu poklopca su listovi. Na desnoj strani nastavlja se niz s pročelja dvjema arkadama na stupićima. Pod jednom je šesterolatična rozeta izvedena šestarom, a pod drugom križ s rozetama i biljnim ornamentom. Na zabatu su biljni motivi slični onima na suprotnoj strani poklopca. Cijeli ovaj kompleks ima značajke *horror vacui*. Svi motivi su iz kršćanske tradicije. Sanduk je na gornjem rubu pročelja nekada imao natpis od kojeg se jedva raspoznaju ostaci pojedinih slova.³⁹ Mjesto za natpis je dobro obrađeno te se smatra da je natpis bio predviđen prilikom obrade ornamenata. Nema izrazitih pleternih motiva pa se datira u kraj 8. i početak 9. st.⁴⁰

Valja spomenuti i tri fragmenta koji se čuvaju u zadarskom arheološkom muzeju te imaju sličnu kompoziciju ornamenta i identičnu tehniku urezivanja kao i prije spomenuti zadarski sarkofag. Sudeći po gornjem rubu najvećeg fragmenta (slika 3), riječ je o sarkofagu. Ornament u reljefu sastoji se od lukova na stupovima s kapitelima koji uokviruju križeve koji sa strane imaju palmete. Između lukova je isklesan stiliziran ljiljan, a lateralno od lukova je vegetabilni ornament srolkog lišća, čest u ranokršćanskoj skulpturi.⁴¹ Smatra se da je pripadao nekome od zadarskih biskupa koji su tada igrali veliku ulogu u obnovi interijera zadarske katedrale. U njemu je naknadno u kasnijim stoljećima bio pokopan neki, nama nepoznat crkveni velikodostojnik jer je na njegovu obodu sačuvan dio natpisa ...*obiit*

³⁷ Basić, Ivan. „Quelques aspects de la (dis)continuité typologique de la production des sarcophages dans l'Adriatique orientale du haut Moyen Age“. *IKON* 1, 2008. 31.

³⁸ Petricioli, Ivo. „Sculpture in Zadar between the late Roman and pre-Romanesque period“. *Hortus Artium medievalium*. Hrvatsko arheološko društvo: Zagreb 1995. str. 77.

³⁹ Jakšić 2006. str. 67.

⁴⁰ Klaić, Nada; Ivo Petricioli. *Zadar u srednjem vijeku*. Filozofski fakultet: Zadar 1976. str. 135.

⁴¹ Petricioli 1995. str. 76.

aut sub anno dni... koji se odnosio na pokojnika iz 13. st.⁴² Takva praksa je bila česta kao što je već i naglašeno u uvodu rada. Petricioli ga datira u drugu polovicu 8. stoljeća.⁴³

Slika 3 Fragment sarkofaga iz Zadra s natpisom (Petricioli 1995. 76.)

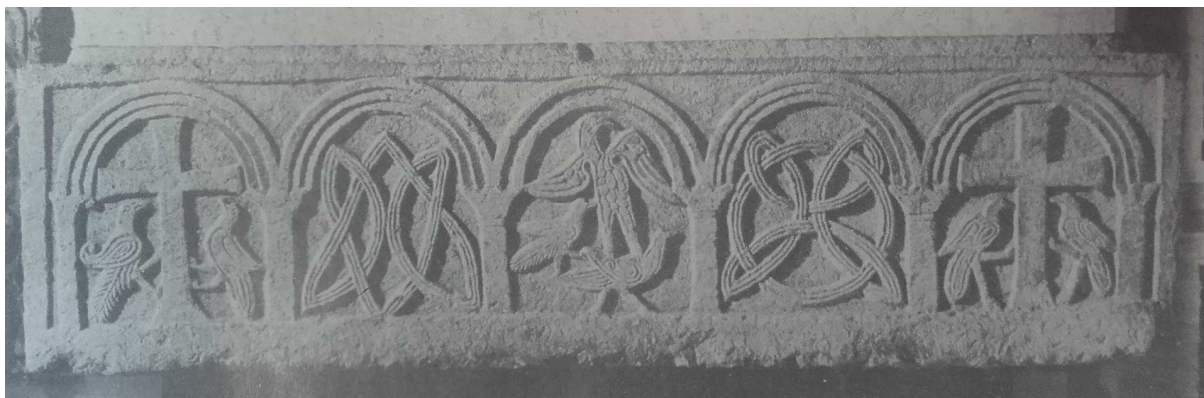
Na ovim predromaničkim reljefima još nema geometrijske dekoracije prepletanja tročanih vrpce, već se njihovi motivi oslanjaju na kasnoantičku mediteransku ikonografsku tradiciju. No ovaj se mediteranski likovni jezik, najviše prisutan u obalnim gradskim središtima, uskoro počinje prožimati novim tzv. otočko-misionarskim stilom koji je svoje uporište našao u hrvatskoj kneževini. Jedan od primjera spoja tih dvaju stilova je sanduk sarkofaga iz 9. stoljeća (slika 4).⁴⁴ Na njemu je očito dominantna ranija starokršćanska tradicija, no postoje male naznake novijeg stila klesanja. Nalazi se u crkvi sv. Donata. Poklonio ga je 1891. godine C. Pellegrini Arheološkom muzeju. Nema podataka o mjestu, vremenu i okolnostima nalaza. Izrađen je od monolitnog bloka bijelog vapnenca, dug 212 cm, širok 101 cm, visok 56 cm. U unutrašnjosti ima malo uzvišenje kod glave i nogu u obliku uzglavlja kao antički sarkofazi. S obzirom na širinu vjerojatno je služio za sahranjivanje dviju osoba. Gornji rubovi su profilirani u obliku slova L. Poklopac sarkofaga nedostaje.⁴⁵

⁴² Jakšić; Hilje 2008. str. 19.

⁴³ Petricioli 1995. str. 76.

⁴⁴ Jakšić ;Hilje 2008. str. 24.

⁴⁵ Belošević, Janko. „Neobjavljeni srednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra. *Diadora* 4, 1968. str. 78.

Slika 4 Sanduk sarkofaga iz Zadra (Rapanić 1987.)

Ornament se sastoji od pet lukova koje nose šest glatkih stupića s naznačenim kapitelima. Kapiteli su izrađeni u obliku stiliziranog ljiljanova cvijeta., osim kapitela iznad prvog lijevog stupića koji se znatno razlikuje od ostalih. Taj kapitel ima laticu ljiljana savijenu u obliku volute prema unutarnjoj strani. Na prvom i drugom stupiću s lijeve strane nema profilacije ispod kapitela, dok na ostalima ima. Te profilacije su shematizirane baze kapitela. Sami stupići međusobno variraju visinom i debljinom, a prostor između stupića u krajnjoj desnoj arkadi je za tri cm uži od ostalih. Sve ovo naslućuje da je sarkofag radio nevješt majstor koji nije bio dosljedan u primjeni strogih proporcija. I lukovi arkada izvedeni su različito. Prva dva i krajnja dva izvedeni su u obliku troprute stepeničaste profilacije, a luk nad centralnom arkadom ima dvostruku profilaciju. Ornamenti su raznoliki i teže za simetrijom. Ukas ispod dva krajnja luka je identičan, a radi se o latinskom križu s neznatno proširenim krakovima. Ispod križa sa svake strane je prikazana po jedna ptica s uzdignutom glavom prema gore i raširenim nogama koje dotiču rub vertikalne grede križa. Razlike između tih dviju kompozicija postoje, a većinom se odnose na položaj nogu i kljuna ptica. I obrada krila i perja također ima različitosti. Ispod lijeve arkade lijeva ptica ima rep izveden u obliku borove grančice, a vrh se krila savija prema van u obliku volute. Ostale ptice su međusobno gotovo identične, ali nemaju ove karakteristike. Arkade lijevo i desno od središnje ispunjene su tipičnim motivima pleterne plastike. Lijeva arkada ima motiv spojenih pereca izvedenih troprutom pletenicom. Desna arkada ima troprutu kružnicu s učvorenom križnom petljom. Motiv središnje arkade sastoji se od tri ptičja lika. Veći dio ispunjava orao raširenih krila koji stoji (ili grabi?) na leđima jedne manje ptice, a lijevo od nje je treća, manja ptica koja kljunom dotiče tijelo orla, a nogama rep i krilo manje ptice. Po obradi detalja sve se one međusobno razlikuju.⁴⁶

⁴⁶ Belošević 1968. str. 79.

Na lijevoj bočnoj strani sarkofaga uklesan je latinski križ s proširenim krajevima. Na desnoj bočnoj strani postoje dva križa s proširenim krajevima. Stražnja strana sarkofaga nema ukrasa. Ima dugačak žljebast profil koji je služio za pričvršćivanje sarkofaga na mjesto gdje se postavljao.⁴⁷ Sarkofag baštini većinu svojih motiva iz mediteransko kršćanske tradicije: raščlanjene pročelja arkadama pod kojima su križ s golubicama ili grabljivice. No ipak se pod nekim arkadama pojavljuju prepleteni tropruti čvorovi posuđeni iz otočko-misionarskog repertoara.⁴⁸

Istraživanjima 2011. godine na Trgu Petra Zoranića u Zadru istraženi su i među ostalim i ostaci predromaničke crkve. Ovaj položaj je predstavljao glavni ulaz u grad na kojeg se nastavljala glavna ulica. Sama crkva sv. Petra od Vitla je poznata i od ranijih istraživanja. Za posljednjeg istraživanja otkriveno je pročelje i zapadni brod crkve. U kutu koji zatvara zid pročelja i zid južnog dijela crkve pronađen je sarkofag s ravnim poklopcem (slika 5). Sarkofag je položen prilikom izrade poda. Uža stranica sarkofaga prislonjena uza zid je kvalitetnije obrađena od one prema van (što upućuje da je sarkofag možda trebao biti drugačije postavljen ili je već ranije bio korišten). U sarkofagu su pronađeni ostaci triju muških osoba zrele dobi i jedne mlađe ženske osobe. Žena je pokopana s prstenom raskovane glave i dvije brončane karičice ravno rezanih krajeva. Na dnu su pronađeni i ostaci tkanine koji se vežu uz primarni ili sekundarni ukop. Nakon istraživanja sarkofag je prenesen u Arheološki muzej na obradu i restauraciju.⁴⁹

Slika 5 Gregorijev sarkofag iz Zadra (Vučić 2013. 237.)

⁴⁷ Belošević 1968. str. 80.

⁴⁸ Jakšić; Hilje 2008. str. 25.

⁴⁹ Vučić, Jakov. „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“. *Arheološki vjesnik* 106 2013. str. 236.

Napravljen je od kamenog vapnenca sa ravnim poklopcem. 198 cm dugačak, 68 cm širok i 51 cm visok. Na licu pri vrhu sarkofaga u jednom retku uklesan natpis +HIC REQUIESCET GEORGIUS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS (Ovdje počiva Juraj grešnik svećenik i reklauz).⁵⁰

Visina slova je od 5.5 do 8.5 cm i povećava se slijeva nadesno. S lijeve je natpis započet s određene udaljenosti od ruba plohe, ali je na desnoj, zbog pomanjkanja prostora, zadnje slovo na samome rubu. (Što znači da se klesar preračunao). Ispod natpisa su tri latinska križa s proširenim krajevima. Pri vrhu bočnih stranica uklesan je žlijeb za fiksiranje metalne zatege. U sarkofagu je isklesan kameni jastuk za glavu pokojnika te četiri žlijeba koja vode do rupe za odvod tekućine. Stranice sarkofaga su debljine oko 10 cm. Izvana na lijevoj i stražnjoj strani u donjem dijelu uočavaju se brazde koje obično nastaju u kamenolomu tijekom stvaranja uskih kanala za vađenje blokova kamena. Poklopac ima oblik pravokutne ploče. Uklesan je i pravokutni žlijeb. Zbog njega se poklopac mogao dizati povlačenjem preko prednje stranice, što je znatno olakšalo njegovo korištenje. Na tjemenu poklopca su uklesana dva latinska križa proširenih krajeva. Na bočnim krajevima poklopca uz rubove uklesan je po jedan žlijeb koji su služili fiksiranju poklopca. Tragovi puknuća vidljivi su na površini sarkofaga, što upućuje na tehniku vađenja klinovima koja je bila prisutna na ovim prostorima još u doba antike. Pojedine nedosljednosti poput ostatka starijeg žlijeba uz vanjski rub i nesimetrično pozicioniranje natpisa ukazuju na mogućnost naknadne preupotrebe sarkofaga.⁵¹

Male dimenzije, tanke stjenke i niski profil – sve upućuje na izostanak monumentalnosti. To, uz klasični epitaf, upućuju da ovaj sarkofag vuče uzore iz ranijih starokršćanskih primjera. Izostanak ukrasa (osim natpisa i križeva) stavlja ovaj sarkofag u skupinu spomenika s kraja 8. i prve polovice 9. st. Natpis na sarkofagu čini 15 grafema. Većina slova je u kapitali dok se T javlja u oba, a G i Q samo u uncijali. A i V su u jednom slučaju u ligaturi. Grafemi B, E, P i R imaju produžene okomite haste.⁵²

Kosti četvero pokojnika su poslane na radiokarbonsku analizu. Ženski ostaci su očekivano datirani, s obzirom da su uz nju našli brončane karike ravno odrezanih krajeva koje se obično datiraju od sredine 10. do kraja 11. stoljeća. Natpis na sarkofagu dovodimo u vezu s dva najstarija ukopa. Taj natpis je vjerojatno bio naknadno uklesan prilikom odavanja počasti ili oživljavanja sjećanja na davno preminulog člana u sarkofagu (prvog ili drugog?).⁵³

⁵⁰ Vučić 2013. str. 237.

⁵¹ Vučić 2013. str. 239.

⁵² Vučić 2013. str. 241.

⁵³ Vučić 2013. str. 243.

Juraj (*Georgius*) se spominje u epitafu pod titulom *presbiter* i *reclausus*. Drugi pojam označava osobu koja je živjela monaškim načinom života u osamljenosti i izolaciji od svijeta. No za razliku od pustinjaka, koji traže samoću na pustim krajevima svijeta, ovi se izoliraju u naseljenim mjestima, ponajprije unutar samostana ili uz crkve. Za ovakav oblik monaštva su korišteni razni izrazi, a tijekom merovinške epohe su se ustalili *inclausus* i *reclausus*. (ovakav oblik monaštva u kršćanskoj zajednici se pojavio na istoku u 3 i 4. st.). Moguće je pretpostaviti kako se, nakon dijela života provedenog kao svećenik, Juraj odlučio na život u zatvoreništvu unutar monaške ćelije. Nakon te odluke vjerojatno je prošao razdoblje kušnje, tijekom koje ga je možda ispitivao i lokalni biskup. Prolaskom kušnji koje su se pred njega stavile, stupio je u izolaciju svoje ćelije, koja se mogla nalaziti u sklopu kojeg gradskog samostana ili uz neku od gradskih crkava. Epitaf na sarkofagu daje za pravo pretpostavci kako je u svome zavjetu ustrajao do kraja.⁵⁴

Pohrana Jurjevih ostataka u kamenom sarkofagu, unutar crkve oko čije se gradnje ili preuređenja vjerojatno angažirao i znameniti zadarski biskup Donat, govori o tome koliko se Juraj svojim požrtvovnim životom dojmio sugrađana. Ovim je pronalaskom otprije poznatima biskupu Donatu i duksu Pavlu pridružen još jedan osobit Zadranin iz druge polovice 8. i početka 9. stoljeća.⁵⁵

Jedan sarkofag iz Zadra nađen je na zadarskome groblju. Radi se o ploči koja se nalazila na groblju na zapuštenom grobu obitelji Erco (slika 6). Ploču je otkupio Arheološki muzej u Zadru. Ona predstavlja stranicu ranosrednjovjekovnog sarkofaga. Nema podataka otkuda i kada je donesena na grob. Dimenzije ploče su: dužina 218 cm, visina 85 cm, debljina 8-10 cm. Ploča je i prije nego što je služila za pokrov groba bila u nekoj sekundarnoj upotrebi jer su na stražnjoj strani nađeni tragovi naknadne obrade koji nisu bili potrebni za funkciju jednostavne pokrovne ploče.⁵⁶

⁵⁴ Vučić 2013. str. 244.

⁵⁵ Vučić 2013. str. 245.

⁵⁶ Belošević 1968. str. 275.

Slika 6 Ploča sarkofaga sa zadarskog groblja (Belošević 1968. 276.)

Na gornjem rubu je profilirano koljeno u obliku slova L koje je služilo za namještanje poklopca. U sredini ploče nalazi se ovalna niša. Vertikalni krajevi niše prema njenom donjem horizontalnom rubu čine malen stepeničast prijelaz. U niši je prikazan latinski križ bez ukrasa, s neznatno proširenim krajevima koji se završavaju malim volutama savijenima prema van. Ispod vodoravnih hasti križa nalazi se sa svake strane po jedna kružnica. Radi se o nedovršenom ukrasu rozete.⁵⁷

Zanimljivi su ostaci ukrasa na bočnim stranama ploče. Radi se o dijelu kompozicije ukrasa kojima su bile ukrašene bočne strane sarkofaga. Sačuvan je samo po jedan polustupić s kapitelom i dijelom luka na svakoj strani. Polustupići na podnožju imaju dvostruko prstenasto zadebljanje, a isto imaju i na bazama kapitela. Kapitel s desne strane ukrašen je palmetama i volutama, a s lijeve samo palmetama. Luk koji se savija s obje strane ispunjen je motivom lozice, a s unutarnje strane luka se nalazi zubasti ukras. Unutar plitke profilacije vidi se ornamentalni friz od guste troprute pletenice. Prostor između friza i luka ispunjen je volutama (na desnoj strani) i polupalmetom (uz volute na lijevoj strani). Belošević donosi moguću rekonstrukciju tog sarkofaga. Na desnoj strani vidi dvije, a na lijevoj tri moguće arkade ovisno o kutu savijanja luka i mogućoj dužini bočne stranice.

Prostor ispod lukova je sigurno bio ispunjen ukrasnim motivom, što je uobičajeno za takvu vrstu kompozicije. Ne može se sa sigurnošću reći o kojim se motivima točno radi, no postoje neke indicije. Na lijevom stupiću postoji zadebljanje ukrašeno motivom borove grančice. Tu se radi o ostatku repa ptice koja se nalazila ispod arkade. Vjerojatno je riječ o kompoziciji križa i dvije ptice pod arkadama.⁵⁸

⁵⁷ Belošević 1968. str. 276.

⁵⁸ Belošević 1968. str. 277.

Bogati ukras na bočnim stranama, a skroman na uzdužnoj, daje mjesta pretpostavci da je ploča u pitanju zapravo stražnja strana sarkofaga. U prilog tome govore svi ostali ranosrednjovjekovni sarkofazi ukrašeni pleternim ornamentom, jer se kod njih uvijek najviše pažnje posvećuje prednjoj strani. Stoga se može pomisliti kako je i prednja strana ovog sarkofaga bila bogato ukrašena, poput njegovih bočnih strana (možda onda ovaj križ predstavlja „prvo“ korištenje sarkofaga, pa se klesar odlučio novi ukras izraditi na drugoj strani?). Po stilskim karakteristikama ovaj sarkofag pripada zreloj fazi pleterne plastike. Tropruta pletenica, lisnati kapiteli, nazubljeni lukovi ispunjeni motivom lozice. Datira se u 9. do 10. st.⁵⁹

Uz crkvu Stomorice i sv. Lovre pronađena su dva sarkofaga izrađena od antičkih polustupova.⁶⁰ Tijekom istraživanja crkve sv. Lovre 1948. godine, u uskom prolazu jugozapadno od crkve pronađen je sarkofag izduben u antičkom polustupu s niskim dvostrešnim poklopcem (slika 7) Na poklopcu je ugraviran križ s volutama.⁶¹

Slika 7 sarkofag iz sv. Lovre (fotografija: M. Jarak)

Sličan njemu je i sarkofag iz crkve Stomorice (slika 8). Godine 1883., od 16. do 22. rujna, istražena je unutrašnjost crkve te ostaci luka i sarkofag do SI zida ulaznog kraka. Sarkofag je ležao na nivou crkvenog poda. Dug je 185 cm, širok 75 cm, izdubljen je u kamenom bloku antičkog kaneliranog polustupa. Poklopac u obliku niskog krova ima uklesan križ i nešto je širi od polustupa. Smirich (zadarski konzervator) i Bianchi (zadarski kanonik i u to vrijeme konzervator spomenika) dali su otvoriti sarkofag i našli su netaknuti kostur s nogama okrenutima prema istoku. Ponovo su zatvorili sarkofag i odlučili da unutrašnjost

⁵⁹ Belošević 1968. str. 278.

⁶⁰ Klaić; Perticioli 1976. str. 136.

⁶¹ Petricioli, Ivo. „Crkva sv. Lovre u Zadru“. *Starohrvatska prosvjeta* 17 1987. str. 60.

pažljivo ispituju kad se sarkofag prenese na prikladnije mjesto. Međutim je netko preko noći, tražeći dragocjenosti, razbio poklopac i ispreturao kosti. Sarkofag je prenesen u dvorište katedrale. Nad sarkofagom je bio i nađen luk za kojeg se prvotno smatralo da je imao dvostruku funkciju: da štiti sarkofag i da nosi stepenice koje su vodile u zvonik. No kasnija istraživanja su pokazala da je luk samo prekrivao sarkofag poput starokršćanskog arkosolija.⁶² Ova dva primjera svjedoče o istom predromaničkom konceptu klesanja sarkofaga od rimskih *spolia*. No takvih primjera ima i drugdje, pogotovo izvan dalmatinskih gradova.⁶³ O njima će više biti riječi u nastavku teksta.

Slika 8 Sarkofag iz Stomorice (fotografija: M. Jarak)

Trogir

U Trogiru također postoji više nalaza ranosrednjovjekovnih sarkofaga, no u ovome radu ograničit ćemo se na samo jedan ulomak i jedan cjeloviti primjer. Ovaj cijelo očuvani sarkofag danas se nalazi u crkvi sv. Sebastijana u Trogiru te je ostao neobjavljen u stručnoj literaturi (slika 9). Sarkofag ima očuvan poklopac te je skromno ukrašen s prednjem strane klasičnim motivom križa pod arkadom. Budući da se radi samo o jednoj arkadi, veći dio prednje strane sarkofaga ostao je prazan. Križ je blago proširenih krajeva, ispod vodoravne

⁶² Petricioli, Ivo. „Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru“. *Diadora* 4 1968. str. 250.

⁶³ Milošević, Ante. „Sarkofag kneza Branimira“ *Histria Antiqua* 18/2, Pula 2009. str. 362.

haste, sa svake strane, nalaze mu se po jedno stablo. Iznad haste uklesane su dvije rozete. Oba stupa na kojima leži luk arkade imaju ukrašene kapitele koji završavaju volutama. U oba kuta, iznad luka arkade, nazočan je skromni vegetabilni ukras.

Slika 9 Sarkofag u crkvi sv. Sebastijana (fotografija: M. Jarak)

Drugi poznati sarkofag iz Trogira je ulomak poklopca koji je pronađen u podzemnom kanalu dvorišta kuće Slade, u blizini crkve sv. Petra, na mjestu nekadašnjeg ženskog benediktinskog samostana (slika 10). Radi se o desnome dijelu niskog, dvoslivnog poklopca sarkofaga. Takvi poklopce često susrećemo u razdoblju ranog srednjeg vijeka. Preko cijele širine poklopca se pruža križ. Sačuvan je samo donji dio okomite haste, dok je vodoravna hasta zajedno s hrbatom otučena. Križ ima profilirane rubove i ukrašen je dvoprutom pletenicom s naglašenim okulusima u zavojima pletenice. Piteša primjećuje kako se krak križa na dnu račva, što je naglašeno profilacijom u obliku obrnutog slova V i svija se u dvije nasuprotne volute. Vodoravna hasta, koja je izgubljena, sigurno se nalazila po sredini okomitog kraka i bila je relativno kratka, dok je okomita hasta vjerojatno bila veća od 60 cm. Najvjerojatnije je na poklopcu bilo više križeva (obično po tri primjerka) slično kao i na sarkofazima iz ravenkih klesarskih radionica. Ispod lijeve otučene vodoravne haste, na prednjem sljemenu poklopca, nalazi se natpis u šest redaka od kojih je prvi otučen i nedostaje cijeli lijevi, početni dio teksta.⁶⁴

Natpis završava na rubnoj prednjoj strani poklopca:

⁶⁴ Piteša, Ante. *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*. Arheološki muzej u Splitu: Split 2012. str. 119.

....O....EMEI
.....ET VIII S(an)C(t)I PATRI
....BVS Q(ui) IN CONST
...(antinum I)MPERATOREM UT
....A AMPLIVS AD PO
....ITV PATIATVR

Natpis na rubnoj pročelnoj stranici sarkofaga glasi: (Clerici at)QVE LAICI ORATE PRO ME PAV(lus); *svećenici i svjetovnjaci molite za me Pavla.*⁶⁵

Slika 10 Fragment poklopca sarkofaga iz Trogira (Burić 1982. 174.⁶⁶)

Karaman misli da je natpis na rubu nastao kasnije dok Ivanišević misli da je istovremen i dio cjelokupnog natpisa.⁶⁷ U natpisu se spominje bizantski car Konstantin pa u obzir dolaze dva cara iz 8. stoljeća: Konstantin V Kopronim (741.-775.) ili, vjerojatnije, Konstantin VI (780.-797.). Piteša ističe kako je to jedini spomen nekog bizantskog cara u ranosrednjovjekovnoj epigrafici u Dalmaciji i datira ga u drugu polovicu 8. stoljeća.⁶⁸

Valja još spomenuti kako je pod pločnikom trijema crkve sv. Marije u Trogiru nađeno više ranosrednjovjekovnih sarkofaga koji nisu objavljeni.⁶⁹ Prilikom istraživanja 1957. godine i u samom središtu crkve također je pronađen kameni sarkofag, položen smjerom zapad-istok

⁶⁵ Karaman, Ljubo. *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Matica hrvatska: Zagreb 1930. str. 184.

⁶⁶ Burić, Tonči. „Predromanička skulptura u Trogiru“. *Starohrvatska prosvjeta* 12 1982.

⁶⁷ Ivanišević, Milan. „Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine“. *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi*. Godina 27 broj 10/11 1980. str. 969.

⁶⁸ Piteša 2012. str. 120

⁶⁹ Kovačić, Vanja. „Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira“. *Diadora* 15, 1993. str. 299.

(slika 11). Unutar sanduka bilo je više ispremiješanih dijelova kostura i razni sitni predmeti iz novijeg doba. Sarkofag je bio postavljen ispod poda prve razine crkve, a njegov poklopac je služio kao dio pločnika.⁷⁰ Izrađen je od bijelog vapnenca i dobro obrađen sa svih strana. Dužine 178 cm, širine i visine 50 cm. Debljina stranica sarkofaga iznosi 7 cm. Budući da je crkva podignuta u ranom srednjem vijeku, time je i sarkofag datiran u isto vrijeme.⁷¹

Slika 11 Pogled na ostatke crkve sv. Marije sa sarkofagom u sredini (Marasović 1963. 100.)

Split

Uz Zadar, najranije primjerke predromaničke skulpture nastale u posljednjim desetljećima 8. stoljeća susrećemo ponajprije u splitskoj katedrali. Primjer Splita je jako ilustrativan, jer nam on pokazuje kako je u gradu tijekom druge polovice 8. stoljeća djelovala klesarska radionica tijesno vezana uz samu katedralu. Njezini su klesari opremili splitsku stolnicu novim crkvenim namještajem, od kojega su sačuvani pojedini dijelovi oltarne ograde, a još važnije i neki sarkofazi, a klesani su u biranom, kvalitetnom kamenu. Klesarska obrada splitskih reljefa vrlo je karakteristična. Odlikuje se vrlo urednim i preciznim klesanjem biljnih

⁷⁰ Marasović, Tomislav. „Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru“. *Starohrvatska prosvjeta* 8-9, 1963. str. 87.

⁷¹ Marasović 1963. str. 93.

motiva u plitkome reljefu, koji su raspoređeni u kasete složene po ortogonalnom sustavu, a odijeljene tordiranom vrpcom.⁷²

Vjerojatno najpoznatiji klesarski rad koji je potekao iz ove radionice, a i primjer koji je privukao najviše pažnje istraživača, je tzv. sarkofag „Ivana Ravenjanina“ (slika 12). Napravljen je od prokoneškog mramora. Ovaj sarkofag, zajedno s onim nadbiskupa Lovre, pronađen je u crkvi sv. Mateja u Splitu. Crkva se do 1881. godine nalazila tik uz južni ulaz u splitsku katedralu, a bila je jednobrodna, s pravokutnom apsidom i bačvastim svodom. Postoji izjava više svjedoka o otvaranju dvaju sarkofaga 1700. godine u zapisniku kanonika Jerolima Bernardija iz 1724. godine. Iz nalaza liturgijskog ruha (niske mitre) koja se datira najranije iz 12/13. stoljeća proizlazi kako se sarkofag ponovno koristio za ukop u razvijenom srednjem vijeku.⁷³

Slika 12 Sarkofag Ivana „Ravenjanina“ (Rapanić 1982. 253.)

Danas se nalazi u staroj krstionici Dioklecijanove palače. Širok je 82 cm, dug 210 cm i visok 69 cm. Motiv na prednjoj strani sarkofaga sastoji se od četiri unakrsno složena ljiljanova cvijeta, geometrijski stilizirana i složena unutar kvadratnih polja.⁷⁴ Za tu osnovnu

⁷² Basić, Ivan; Miljenko Jurković. „Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća“. *Starohrvatska prosvjeta* 38 2011. str. 162.

⁷³ Basić Ivan. „Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu“. *Ars adriatica* 1/2011. str. 72.

⁷⁴ Rapanić 1982. str. 244.

kompoziciju križa od ljljana karakteristično je postavljanje cvjetova u pravokutne okvire gdje su trolisti usmjerenih kutova, a stapke transformirane u dijagonalne linije koje se sjeću u središtu okvira. Floralni motiv je kombiniran sa znakom križa. On nije prisutan u svom karakterističnom obliku, ali je vizualno sugeriran.⁷⁵ Sačuvani tekst na sarkofagu je cjelovit i potpuno čitljiv. On glasi:⁷⁶

HIC REQUIISCET FRAGELIS EI INUTELIS IOHANNIS PECCATOR
HARCHIEPISCOPUS

U prijevodu bi glasio: „Ovdje počiva krhki i beskorisni grješnik Ivan nadbiskup“⁷⁷

Ovaj je sarkofag dobio izuzetno značenje zbog pretpostavke da se u njemu nalazi Ivan Ravenjanin, nadbiskup kojemu se pripisuje obnova splitske nadbiskupije i uopće crkvene organizacije u Splitu. Zato je ovaj sarkofag odavno privlačio pažnju onih koji su se bavili proučavanjem početaka i razvitka splitske crkve, kao i onih koji su proučavali ranosrednjovjekovnu plastiku u Dalmaciji. Pretpostavku, da je u sarkofagu sahranjen Ivan Ravenjanin, potkrepljivalo se i navodnim veoma ranim kiparskim ukrasom na prednjoj strani sarkofaga koji prethodi razvijenoj pletornoj plastici. Sve je to bilo razlogom da se nadbiskup Ivan, spomenut na natpisu sarkofaga, identificira s Ivanom Ravenjaninom Tome Arhiđakona.⁷⁸

Dok su raniji istraživači više ili manje prihvatili ovakvo objašnjenje, prvi koji se jasno tome usprotivio bio je Željko Rapanić. On je pokušao donijeti novu interpretaciju sarkofaga nadbiskupa Ivana. Rapanić kritizira stariju historiografiju kako je slijepo vjerovala navodima Tome Arhiđakona te kako se zapravo ne može dokazati pretpostavka kako je Ivan spomenut na sarkofagu isti onaj o kojemu piše Toma. Daje pretpostavku da se radi o prvotno zamišljenom i tako isklesanom anepigrafskom sarkofagu, na kojemu je prigodom neke ponovne upotrebe naknadno uklesan natpis. Da se to može pretpostaviti ukazuje najprije opća dispozicija ukrasa na prednjoj strani sarkofaga i natpis koji je uklesan na rubnom pojasu pri vrhu prednje strane sanduka. Sve ovo, po Rapaniću, navodi na pomisao kako se tu radi o višekratnim preradbama i da taj sarkofag prvotno tako nije bio ni zamišljen ni isklesan.⁷⁹

⁷⁵ Basić, Ivan. „Skulptura s motivom ukriženih ljljana na istočnom Jadranu“. *Radovi studenata odsjeka za povijest umjetnosti* 4 2006. str. 75.

⁷⁶ Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67 1963/65. str. 293.

⁷⁷ HiK 2000. str. 138.

⁷⁸ Rapanić 1963/65. str. 294.

⁷⁹ Rapanić 1982. str. 235.

Prema tome, natpis na sarkofagu Ivana „Ravenjanina“ je uklesan prilikom treće uporabe starog sarkofaga i nije istovremen s ukrasom (koji je uklesan prilikom druge uporabe). Sve to se nije dogodilo prije sredine 10. stoljeća.⁸⁰ Sasvim je opravdano vjerovati kako bi, da je stvarno riječ o jednom strancu iz Ravenne, njegovo podrijetlo bilo zabilježeno. Rapanić time odvajava Ivana s natpisa od onoga Tome Arhiđakona. Teza o neprikladnome mjestu za natpis koju iznosi Rapanić ne mora biti točna. On ističe kako kasnoantički sarkofazi ostavljaju više mjesta za natpis na prednjoj plohi čime i dolazi do zaključaka da je ovaj sarkofag više puta prerađivan. No postoje i brojni primjeri antičkih sarkofaga sa sličnim položajem natpisa. Uzmimo za primjer sarkofag Junija Basa datiranog u 4. st.⁸¹

Novija razmatranja povezuju ovaj sarkofag s Ivanom koji je zabilježen među potpisnicima Nicejskog sabora iz 787. godine.⁸² Upravo se opremanje crkve sv. Dujma reljefima *Splitske klesarske radionice* veže uz tog nadbiskupa Ivana koji je bio nazočan na koncilu u Niceji. Moramo ga s oprezom poistovjetiti s osobom Ivana iz Ravene, obnoviteljem salonitanske crkve. Osoba čije ime i naslov u latinskom prijevodu grčkog izvornika koncilskih zapisnika što ga je u drugoj polovini 9. stoljeća načinio učeni dužnosnik rimske kurije Anastazije Bibliotekar glase *Ioannes episcopus sanctae ecclesiae Salonitanae* tek je relativno nedavno eksplicitnije povezana sa splitskim crkvenim poglavarom tradicionalnoga salonitanskog naslova, budući da je pri transpoziciji službenog naziva salonitanske Crkve s latinskog u grčki jezik došlo do, u filološkom smislu, teško razaznatljivih prilagodbi, točnije, do improviziranoga pučkog „greciziranja“ koje je u potpunosti mimoišlo tradicionalni latinski grafijski oblik naziva crkve dalmatinske metropole.⁸³ Ljiljanima ukrašen sarkofag s epitafom nadbiskupa Ivana sada pohranjen u splitskoj Krstionici možda pripada upravo njemu.

Drugi sarkofag koji se često spominje u kontekstu uz ovaj Ivana „Ravenjanina“ jest sarkofag priora Petra iz Splita (slika 13). Oba imaju sličan koncept, imaju praktično isti ukras na prednjoj strani te natpis na malome pojasu iznad kvadrata. No ovdje se natpis nastavlja i na prednji pojas poklopca što potvrđuje da je uklesan naknadno, nakon što je ukras već bio izrađen.⁸⁴ Očito je da i ranija preradba postoji na sarkofagu priora Petra gdje su uz centralni križ naknadno uklesana četiri polja s ukrasom križa od ljiljana. Sigurno se tom prilikom nije

⁸⁰ Rapanić 1982. str. 239.

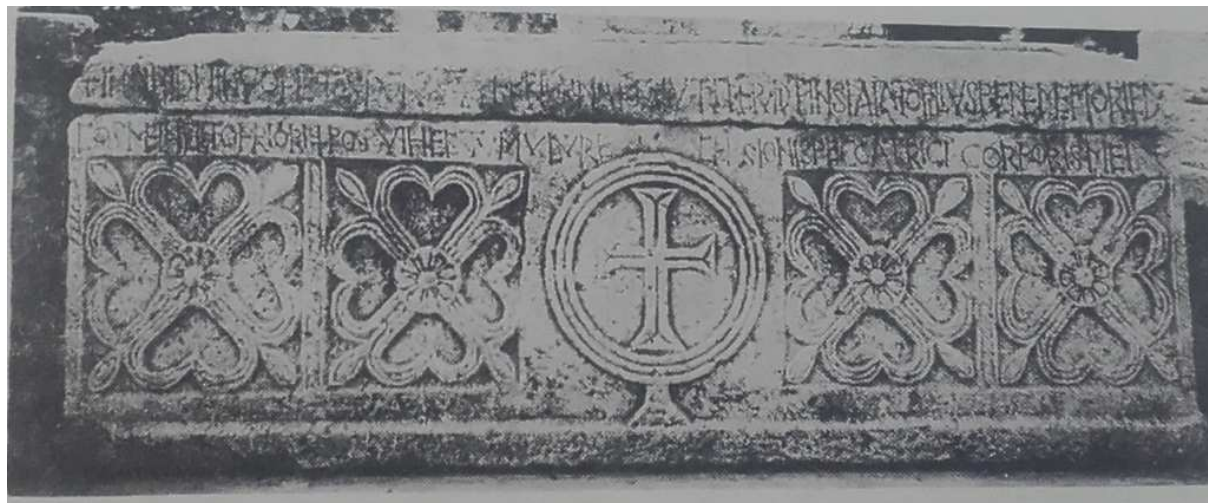
⁸¹ Janson, Horst Woldemar. *Istorija umetnosti: pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas*. Prosveta: Beograd 1986. 167.

⁸² Basić, Ivan. „*Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u 8. st.“ *Povijesni prilozi* 29 2005. str. 11.

⁸³ Basić; Jurković 2011. str. 173.

⁸⁴ Rapanić 1982. str. 235.

predvidio nikakav natpis, jer bi se time planirano učinio drugačiji raspored na prednjoj strani, te natpis ne bi bio uklesan rubnom pojasu i poklopcu kao što je na kraju i napravljeno. Očito je natpis dodan u nekoj naknadnoj uporabi sarkofaga. Repertoar antičkih sarkofaga ne poznaje slučaj gdje se natpis, prilikom prve koncepcije, stavljao na rub ili na poklopac.⁸⁵

Slika 13 Sarkofag priora Petra (Rapanić 1982. 253.)

Taj natpis glasi:

IN N(o)M(ine) D(omi)NI EGO PETRUS DO(minus) ET PRIOR NATUS NUTRITUS ET
ERUDIT(us) IN SPALATO FILIUS BENE MEMORIE D(omin)O COSME INCLITO
PRIORI Q(ui) POSUI HEC TUMULU(m) RECEPSIONIS PECCATRICI CORPORIS MEI

Natpis ističe veliki ugled porodice priora Kuzme. Prijevod bi glasio: „U ime Gospodinovo!. Ja Petar, dominus i prior, rođen, othranjen i odgojen u Splitu, ugledan sin glasovitog priora gospodina Kuzme, postavio sam ovaj grob da primi moje grešno tijelo“.⁸⁶

U središnjem polju uklesan je veliki križ unutar tri koncentrične kružnice, motiv koji vuče inspiraciju iz starokršćanskog vremena. To je još jedan dokaz kako su se u ranome srednjem vijeku upotrebljavali, nanovo obrađivali i ukrašavali starokršćanski sarkofazi kojima je splitsko područje tih godina obilovalo. Križ s ovog sarkofaga je tipičan starokršćanski.⁸⁷

U paleografskom pogledu treba istaknuti znatnu rustičnost kojom je natpis obilježen. Slova su nepravilno uklesana, različite su veličine i deformirana. Pri datiranju ovog natpisa

⁸⁵ Rapanić 1982. str. 239.

⁸⁶ Rapanić 1963/65. str. 295.

⁸⁷ Rapanić 1963/65. str. 296.

treba uzeti u obzir činjenicu da se funkcija priora u dalmatinskim krajevima ne javlja prije 10. stoljeću, a da je veoma česta tek u 11. stoljeću. Najraniji spomen priora je u Zadru 918. godine, a u Splitu tek 1020. godine. Tako je natpis na sarkofagu uklesan vjerojatno za vrijeme treće upotrebe sarkofaga. Prema tome sredina 10. stoljeća mogla bi biti vrijeme kada je uklesan natpis koji spominje Petra i njegova oca Kuzmu. Obitelj je tada bila u gradu prilično ugledna, jer se priorska čast prenosi s koljena na koljeno. Polovica 10. stoljeća je vrijeme kada se i inače na arhitravima oltarnih pregrada, na ulazima, na tegurijima i ciborijima znaju klesati natpisi koji spominju osobu (donatora), neki čin ili zavjet.⁸⁸Ovo potvrđuje pretpostavku da je natpis uklesan naknadno te da je ukras u tom trenutku već postojao.

U toku istraživačkih radova 1963. godine u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu bio je skinut i recentni nasip s pločnika nekadašnje crkve sv. Klare. Tada su se pokazale nadgrobne ploče s natpisima od 15. do 18. st. koje je još objelodanio Frane Bulić. No on nije primijetio da se ispod njih nalaze dva sarkofaga, jedan antički i drugi ranosrednjovjekovni koji su odnekud doneseni početkom 17. st. Ovaj drugi sarkofag izrađen je od sitnozrnatog vapnenca, dug 2.12, širok 0.68 visok 0.55 m (slika 14). Stražnja strana mu je odlomljena i nedostaje, isto tako nedostaje i poklopac što je razumljivo budući da je bio uzidan pod pločnikom koji je tako postao njegovim novim poklopcem. Na gornjim rubovima izrađen je prijelaz slova L prema van kako bi lakše poklopac sjeo (kao što je bio običaj i na antičkim sarkofazima). Na lijevom kraju ostavljeno je kameno ispupčenje kao uzglavlje.⁸⁹

Slika 14 Sarkofag nadbiskupa Ivana Tvrdakova (Piteša 2012. 66.)

⁸⁸ Rapanić 1982. str. 241.

⁸⁹ Gabričević, Branimir. „Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62 1960. str. 87.

Prednja strana je bogato obrađena. 6 plitko reljefnih stupova iz čijih se kapitela izvijaju lukovi, podijeljena u 5 polja. U srednjem polju je natpis, a u ostalim je latinski križ s palmetama ispod, a trolisni ljiljan iznad horizontalnih krakova. Biljni motivi izrađeni su i u prostorima između lukova dok su stupovi križevi i lukovi ispunjeni troprutim a nekad dvoprutim pleternim ornamentom.⁹⁰

Natpisno polje nije ravnomjerno obrađeno niti uravnano pa je lijevi gornji kut ostao ispupčen i hrapav. To ometa raspoznavanje pojedinih slova. To je mjesto početne invokacije koja i nije toliko bitna za sadržaj. Ostatak teksta je dobro sačuvan osim zadnjeg retka koji je jako oštećen. Sačuvani su i tragovi crvene boje što označuje da su slova bila obojana kakav je i bio običaj u ranom srednjem vijeku. Natpis ima 12 redaka. Zbog nedostataka prostora veličine slova su različite od 1 cm do 3 cm a posljednji redak je morao biti uklesan na donji rub sarkofaga.⁹¹

INNDNIE
PATRISETFILIIET
SPVSCOHICREQVI
ESSCETFLAGELLIS
PECCATORIOHARCHI
EPSQVIFVITNATVSETNO
TRITVSINCIVITATESPALATO
FILIVSBENEMEMORIEDONO
TORDACATIQVEELEGITDS
ETSCSDOMNIOINSEDESV
APONTIFICECONSECRAVIT
QVIREGNA....TASEC....AMEN

Tako bi natpis glasio:

IN N(omine) D(omi)NI E(T) PATRIS ET FILII ET SP(irit)V S(an)C(t)O HIC
REQVIESSCET FLAGELLIS PECCATOR IOH(annes) ARCHIEP(iscopus)S QVI FVIT
NATVS ET NOTRITVS IN CIVITATE SPALATO FILIVS BENE MEMORIE DO(mi)NO
TORDACATI QVE(m) ELEGIT D(eu)S ET S(an)C(tu)S DOMNIO IN SEDE SVA
PONTIFICE(m) CONSECRAVIT QVI REGNA....TASEC...AMEN

Prijevod natpisa:

U ime Gospodina i Oca i Sina i Duha Svetoga.

⁹⁰ Piteša 2012. str. 66.

⁹¹ Gabričević 1960. str. 88.

*Ovdje počiva krhki grešnik Ivan nadbiskup, koji je bio rođen i odgojen u gradu Splitu, dobre uspomene gospodina Tordakata sin, kojega je Bog izabrao i sveti Dujam u svome sjedištu posvetio za biskupa, koji je (upravljao) i vladao..... Amen.*⁹²

Ovaj natpis je već bio djelomično poznat. Za njega Farlati govori da je uklesan na mramornom sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana iz sredine 11. stoljeća tj. onog za kojeg Toma Arhiđakon navodi da se zbog starosti povukao s mjesta nadbiskupa i posljednje dane života proveo kod crkve S. Felicis in Rivo koju je prije toga sam dao izgraditi. Farlati pripisuje natpis tom nadbiskupu te se poziva na *Chronicum Pontificale Salonitanum et Spalatense* (dalje u tekstu „CPSS“ – lokalni katalog solinskih i splitskih biskupa). No stilske karakteristike sarkofaga i sadržaj natpis govore kako je Farlati bio u krivu.

Pišući o nadbiskupima do sredine 13. stoljeća, CPSS redovito citira staru kroniku *Cronacam Capituli Spalatensis*. Moramo onda vidjeti da li je i podatak o ovome natpisu preuzet iz te kronike. CPSS nadbiskupa Ivana stavlja na 12. mjesto poslije Ivana Ravenjanina. No CPSS u svom redoslijedu kasnije ne donosi, između Dabrala i Lovre, drugog nadbiskupa Ivana. Zapravo CPSS jednoj ličnosti prepisuje podatke koji se odnose na dva nadbiskupa Ivana, jednog iz vremena kralja Tomislava koji je održao poznate sabore 10. stoljeća, i drugog manje poznatog iz 11. stoljeća.⁹³ Autor CPSS-a tu navodi svoj izvor: već spomenutu kroniku CCS i to na dva mjesta, prije nego što počne govoriti o sarkofagu i natpisu, te kada daje informacije o povlačenju sa nadbiskupske stolice i smrti. Autor CPSS-a je ovdje očito umetnuo podatak o sarkofagu i natpisu između bilješka iz kronike te je htio sve prepisati Ivanu iz 10. stoljeća. To potvrđuje i činjenica da ovoga drugoga iz 11. stoljeća nije uopće ni uvrstio u katalog. Iz svega ovoga vidimo da Farlati nije imao temelja za svoj zaključak u izvoru na kojeg se poziva.⁹⁴

Jezik natpisa na sarkofagu pokazuje neke morfološke pojedinosti koje su rezultat živog govornog jezika dalmatinskih gradova u službene latinske tekstove. Primjeri *sancto, spiritu* umjesto genetiva *sancti, spiritus*. (*domino – domini* isto). Postoje i fonetske osobitosti, poput dvostrukog „l“ u riječi *flagellis*, zamjena i>e (*requiesscet – requiescit*), u>o (*notritus-nutritus*) i u>o (*Tordacati – Turdacati*). Ova zamjena vokala češća je na natpisima 8. i prve polovice 9. stoljeća, no ipak ne predstavlja element koji bi bio konačan za pobliže datiranje natpisa. Ovaj natpis pisan je rustičnom kapitalom gdje se ponekad javlja i pokoji uncijalni oblik (H, E, Q). Upotreba ligatura je rijetka, a slova su nejednake veličine i razmaka. Valja

⁹² Piteša 2012. str. 67.

⁹³ Gabričević 1960. str. 91.

⁹⁴ Gabričević 1960. str. 92.

upozoriti na slovo G koje sva tri puta ima donji kraj uvijen unatrag, te na uncijalno Q koje nalik na arapski broj 9 s u podnožju povučenom horizontalnom crtom desno. Najbliže analogije nalazimo na oltarnoj pregradi crkve sv. Martina u Splitu te natpis prokonzula Grgura iz Zadra. Svi navedeni elementi samo indiciraju izradu natpisa prije 11. stoljeća, pogotovo prije druge polovice kada je umro nadbiskup Ivan.⁹⁵

Invokacijska formula koja spominje sve osobe Trojstva je česta u diplomatskim ispravama, ali ne i na epigrafičkim spomenicima. Ona predstavlja razvijeniji oblik od one „in nomine domini“ koja se nalazi npr. na sarkofagu priora Petra. Gabričević donosi detaljniju analizu natpisa:

HIC REQVIESCET FLAGELLIS (sic!) PECCATOR IOH(ANNES) ARCHIEP(ISCOPU)S: radi se o uobičajenoj frazi kršćanske poniznosti. Zanimljivo je da je vrlo slična natpisu sa sarkofaga Ivana Ravenjanina, jedino je izostavljena riječ „inutelis“.

QVI FVIT NATVS ET NOTRITVS IN CIVITATE SPALATO FILIVS BENE MEMORIE DO(MI)NO: to je doslovan prijevod teksta sarkofaga priora Petra. Možda možemo reći da je i prethodni dio teksta isto prepisan od natpisa Ivana Ravenjanina.

TORDACATI: nadbiskup Ivan bio je sin „dobre uspomene gospodina Tordakata“. Tu se zapravo radi o slavenskom imenu TVRDAK, ime koje je zabilježeno u povijesnim izvorima 9. stoljeća, među potpisima slavenskih hodočasnika na stranicama evangelistara u Cividale.

QVE(M) ELEGIT D(EU)S ET S(AN)C(TU)S DOMNIO IN SEDE SVA PONTIFICE(M) CONSECRAVIT: želi se istaknuti kako sv. Dujam, prvi salonitanski biskup, posvećuje Ivana za svoga nasljednika.⁹⁶ Tu se radi o oponašanju eksklamacije kojom se u to vrijeme u Rimu pozdravljalo novog papu. Kako se tamo htjelo naglasiti da je rimski biskup legitimni nasljednik sv. Petra, tako i ovaj natpis pokazuje kako je splitski biskup nasljednik sv. Dujma tj. da je splitska crkva nasljednik stare salonitanske te kao takva i sjedište metropolite za teritorij nekadašnje provincije Dalmacije.

Upravo ovaj dio teksta je presudan za datiranje sarkofaga nadbiskupa Ivana, jer upućuje na vrijeme kada je splitskoj crkvi bilo osobito stalo do toga da dokaže kako je ona središte metropolije. Upravo je u trećem desetljeću 10. stoljeća splitska crkva, na čelu s nadbiskupom Ivanom, vodio borbe za poziciju u tadašnjoj hrvatskoj državi gdje je jurisdikciju tada imao ninski biskup. Crkveni sabori 925. i 928. u Splitu rezultirali su pobjedom pa je zato

⁹⁵ Gabričević 1960. str. 94.

⁹⁶ Gabričević 1960. str. 95.

Ivan u epitafu i naglašen kao Dujmov nasljednik (htjelo se pokazati kako je to rezultat Božje odluke). Sve ovo pokazuje kako je nemoguće da se natpis odnosi na Ivana iz 11. stoljeća.⁹⁷

1908. godine u sjevernom traktu periptera katedrale pronađen je sarkofag uzidan u jedan mali zid. Radi se o sarkofagu s nadgrobni natpisom nadbiskupa Martina (slika 15). Visok 214 cm, širok 65 cm i visok 72 cm.⁹⁸ Danas se nalazi u periprteru splitske katedrale. Bulić je prvi objavio članak o njemu i o tome kako su prilikom otvaranja nađeni kosturi šest osoba koji su bili sahranjeni vjerojatno u doba kuge 1764. godine. Sarkofag je izrađen od prilično lošeg kamena pa je zbog toga kao i zbog vremenskih okolnosti znatno oštećen. Skromno je izrađen, bez ikakva ukrasa, a čitava prednja strana je ispunjena natpisom koji glasi:

ERAT ILLE SOLU(S) SP(IRITU)S ASTRA PETIT ANIMAM SU(M)SERE MINISTRI AD
LOCA PARTA POLIQUE V(I)VA REXQUE PATER VIVUS ERA(T) VITA(M)QUE
DEDIT QUI CUNTТА CREAVIT CUIUS ET IMPERIO VIVIFICATUR HOMO ERGO
COMES VIDUASQUE TUENTS PAT(ER) IPSE PUPILLIS NOMEN ENI(M)
PROPRIU(M) HUIC ERAT QUISQUE VIATOR OVANS VENIENS CUM CORPORE
FESSO MOX ANIME VENIA(T) QUESO POT(EN)S CARE(M) PATRE(M) HOC IACET
IN TUMULO FAMOSA LAUDEM DOMNO MARTINUS ARCHIEP (ISCOPU)S QUE
CONIUCTA VIRO CASTA VIRO PUDICICIE MENSE FEBRUARIO XXMO IIIITO
OB(I)TUS EIUS FUT SP(IRITU)S ASTRA PETIT CORPUS AD ARVA RUIT HUC
QUICU(M)QUE VENIS CONCORDE CORDE SERENO IPSIUS ANIME DIC
MIS(ERERE) D(EU)S

⁹⁷ Gabričević 1960. str. 96.

⁹⁸ Rapanić 1963/65. str. 299.

Slika 15 Sarkofag nadbiskupa Martina (Fotografija: M. Jarak)

Natpis je Rapanić donio onako kako je uklesan uz razrješavanje samo onih mjesta koja su na uobičajen način skraćena.⁹⁹ Ima nekoliko složenih mjesta na natpisu o kojima je više puta pisano. Sam početak teksta predstavlja problem. Rapanić smatra da taj dio treba uzeti kao jednu konstataciju, a ne, kako neki smatraju, kao kraj rečenice kojoj nemamo sačuvan početak. Bulić je pretpostavio da je početak mogao biti na poklopcu sarkofaga, što bi značilo da sadašnji poklopac nije originalni. Očito je da se taj sačuvani početak natpisa ne uklapa u sadržaj epitafa. Neki raniji autori smatraju da su u sarkofagu bili sahranjeni roditelji nadbiskupa Martina i to najprije otac, pa poslije i majka. Prilikom sahrane majke, nadbiskup Martin, koji je po nekima i autor epitafa, dodao početak *Erat ille solus* da bi tako označio tu promjenu kada u grob dolazi i tijelo majke. Rapanić govori kako je teško pretpostaviti da je klesar klešujući prvi epitaf (upućen nadbiskupovu ocu) ostavio točno prostora za kasniji umetak. Isto tako je neuvjerljiva i pretpostavka da je u petom redu nakon završenog očevo epitafa na lijevoj strani sarkofaga, na desnoj strani uklesan potpis koji se proteže u šesti red. To ne može biti jer bi potpis sastavljača epitafa bio u istom retku čitav, a vrlo vjerojatno i u kontinuitetu s ostatkom teksta. Pretpostavka da postoji i drugi epitaf, onaj posvećen nadbiskupovoj majci, također otpada zbog činjenica koje daje paleografska i epigrafska

⁹⁹ Rapanić 1963/65. str. 300.

analiza. Na čitavom sarkofagu se jasno zapaža jedna ruka koja je klesala slova na isti način u prvim i zadnjim recima. Takav je natpis epigrafski jedinstveno koncipiran, kao duga tekstualna cjelina. Tako ne može biti govora o tome da uklesan u dva navrata, makar i u kratkom vremenskom razmaku i od istog čovjeka.

Sve ovo upućuje kako ovaj natpis ima osnovnu poteškoću u čitanju baš zbog tog naizgled dvostrukog epitafa oca i majke. Riješivši dio *famosa laudem domno* u *dominus famosa laude* dobivamo rečenicu: *in hoc tumulo iacet Martinus archiepiscopus, dominus famosa laude quae* (laus fuit) *coniuncta viro casta, viro pudicitiae*. Prijevod glasi: U ovom grobu leži nadbiskup Martin, čovjek izuzetne hvale, koja je neokaljana (bila) vezana uz čovjeka, čovjeka (izuzetnog) poštenja. Tako je očito da se ne radi o dva epitafa već o grobnici nadbiskupa Martina.¹⁰⁰

Drugu poteškoću predstavlja dio teksta koji glasi: *Ergo comes vidasque tuens pater ipse pupillis nomen enim proprium huic erat*, a zatim rečenica: *Quisque viator ovans veniens cum corpore fesso mox anime veniat queso potens care patre*. Taj dio teksta počinje nakon općeg uvoda te govori o djelima čovjeka sahranjena u sarkofagu koja je on za života uradio, a onda poziva prolaznika da se za takva dijela pomoli Bogu za spas duše pokojnikove.

Na kraju potpun tekst glasi ovako:

Erat ille solus! Spiritus astra petit, animam sumpsere ministri rexque pater ad loca parta polique viva. Vivus erat vitamque dedit qui cunota creavit, cuius imperio vivificatur homo. Ergo ipse comis viduasque tuens fuit pater pupillis; enim nomen proprium huic erat. Quisque viator veniens cum corpore fesso ovans animae: Mox veniat, quaeso, potens care Pater. Hoc iacet in tumulo Martinus archiepiscopus dominus famosa laude quae coniuncta viro casta, viro pudicitiae. Mense februario XXmo IIIto obitus eius fuit. Spiritus astra petit corpus ad arva ruit. Hoc quicumque venis concorde corde sereno ipsius animae dic miserere Deus.

Prijevod: Bijaše on jedini! Duh teži zvijezdama, dušu su primile sluge i Kralj Otac u zaslužena mjesta i uvijek živa (tj. dušu su primili anđeli i Kralj Otac u mjesta vječnog života). Bio je živ, a život mu je dao onaj koji je sve stvorio i čijom se moći oživljuje čovjeka. Zaista plemenit (blag, čovječan) štiteći udovice bio je djeci (siročadi) otac. To mu je bilo i pravo ime. Svaki putnik dolazeću umorna tijela i kličući duši (pokojnika) neka reče: Neka brzo izađe pred tebe, molim te, Svemogućí dragi Oče. U ovom grobu leži nadbiskup Martin, čovjek izuzetne hvale koja je neokaljana (bila) vezana uz čovjeka, čovjeka (izuzetnog) poštenja. Mjeseca veljače 24. (dana) bio mu je kraj. Duh ide zvijezdama, a tijelo pada u

¹⁰⁰ Rapanić 1963/65. str. 301.

dubine. Tko god ovdje dođe neka skladno i smirena srca reče: Bože, smiluj se njegovoj duši!¹⁰¹

Na ovaj način tekst dobiva logičku čvrstoću, iako je vidljivo da je sastavljen od dva dijela. Drugi dio (*Hoc iacet in tumulo...*) zapravo je trebao biti prvi, kako je npr. na sarkofagu kraljice Jelene. Početak je općenit, govori o duši koja ide u nebo, zatim se prelazi na opisivanje ličnosti pokojnika koji je bio izuzetno dobar i plemenit čovjek, pa se kroz to poziva slučajnog prolaznika da se pomoli kako bi duša pokojnika stigla na mjesto vječnog odmora. Konačno, natpis spominje i ime pokojnika ističući još jedanput njegove vrline te donosi i djelomičan datum smrti. Sam kraj je poznata formula, molba usmjerena Bogu za spas pokojnikove duše.

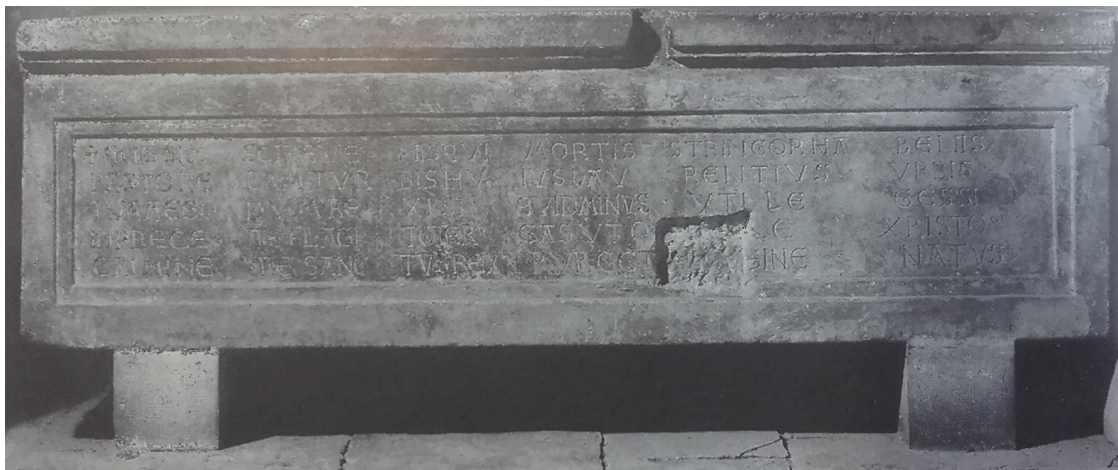
Ovaj je spomenik od velikog značaja za paleografsko istraživanje ostalih splitskih natpisa budući da znamo da je vezan za nadbiskupa Martina koji je bio nadbiskupom između 970. i 1000. godine. Treba istaknuti i očitu nespretnost klesara koji je veliki tekst izradio prilično neravnomjerno ne iskoristivši čitavu površinu prednje plohe na kojoj nije izrađen nikakav ornamentalni motiv. Sarkofag je izrazito skroman i time korespondira s čovjekom pokopanim u njemu. U tekstualnoj formaciji natpisa ima sličnosti s natpisom sa sarkofaga kraljice Jelene. Stoga se oboje datiraju u približno isto vrijeme.¹⁰²

Još jedan sarkofag iz Splita je sličan ovom Martinovom, a to je sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Lovre (slika 16). Izrađen je od vapnenca i danas se nalazi u Malom hramu Dioklecijanove palače, staroj Krstionici. Dimenzije sarkofaga: širine 52 cm, dužine 202 cm, visine 61 cm. Kao i sarkofag Ivana „Ravenjanina“ pronađen je u crkvi sv. Mateja u Splitu.¹⁰³

¹⁰¹ Rapanić 1963/65. str. 303.

¹⁰² Rapanić 1963/65. str. 304.

¹⁰³ Basić 2011. str. 72.

Slika 16 Sarkofag nadbiskupa Lovre (Delonga 1997, 22.¹⁰⁴)

Čitava prednja strana sarkofaga ima u jednostavno profiliranom polju vrlo lijepo, pravilno i u šest vertikalnih kolona uklesan natpis. Ovdje je, za razliku od sarkofaga nadbiskupa Martina, rad izvodio mnogo vještiji majstor koji je uspio teksta ravnomjerno rasporediti i napraviti od stihova gotovo likovni ukras. Budući da je ovo jedan od najljepše klesanih natpisa, ne postoje nikakve teškoće u dešifriranju. Slova su sasvim jasna, skraćena nema, a sadržaj je lako razumljiv.

QUIS SIM SCIRE VENIS QUI MORTIS STRINGOR HABENIS
 PASTOR ERAM TURBIS HUIUS LAURENTIUS URBIS
 QUAM EGO DUM REXI SI QUID MINUS UTILE GESSI
 ID PRECE TE FLAGITO TERGAS UT OPIFICE XRISTO
 CRIMINE TE SANCTUS REX PURGET VERGINE NATUS

Danas su na sarkofagu dva retka oštećena, no Farlati u svome opisu donosi čitav tekst što znači da je oštećenje nastalo tek u novije doba.¹⁰⁵

Ovdje se radi o tekstu sastavljenom u stihovima, što i nije čudno budući da se radi o nadbiskupu Lovri. Toma Arhiđakon njega navodi kao vrlo učena čovjeka koji se brinuo za umjetnost, crkvene tekstove i glazbu te za kvalitetnu razinu bogoslužja. Bio je nadbiskup u vrijeme širenja hrvatske države te je utjecao na politiku hrvatske dinastije kao jedna od najuglednijih savjetnika. Pripisuje mu se krunjenje Zvonimira od strane papinskog legata kao značajan diplomatski uspjeh.

¹⁰⁴ Delonga, Vedrana. *Ranoromanički natpisi grada Splita*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.

¹⁰⁵ Rapanić 1963/65. str. 304.

Prijevod natpisa¹⁰⁶:

Dolaziš doznati tko sam! Ja koji sam stegnut uzdama smrti!
Bijah Lovre pastir puku ovog grada
Kojemu, dok sam upravljao, ako sam učinio nešto manje korisno,
to, zaklinjem te, molitvom popravi, da bi te Kristovom zaslugom
očistio od grijeha Sveti Kralj rođen od Djevice.

U Splitu je pronađen i jedan ulomak za kojega se smatra da je riječ o sarkofagu (slika 17). Raspravljajući o sarkofagu Ivana „Ravenjanina“ i motivu ukriženog ljiljana, Karaman piše: „Poznat nam je još samo jedan primjerak iste dekoracije iz doba pleterne ornamentike, i to opet iz Splita, naime fragment nađen na Košljunu podno brda Marjana kod Splita (fragment se sada čuva u zbirci *Bihaća* u Arheološkom muzeju u Splitu)“.¹⁰⁷ Kako i kada je ulomak dospio na Marjan ostaje nepoznato.

Slika 17 Ulomak sarkofaga iz Splita (Jurković-Basić 2011. 15.)

Sačuvana dužina fragmenta je 79 cm, sačuvana širina 65 cm, a debljina 7-15 cm. Izrađen je od vapnenca. Ulomak je sastavljen od dva dijela, spojen je manji dio desnog kuta, a lijevi gornji dio tanjeg dijela ploče je rekonstruiran. Središnja je ploha izbačena u odnosu na ravno isklesani okvir. Rubovi glavnog polja su koso otučeni pa je očito kako je ulomak bio u

¹⁰⁶ Rapanić 1963/65. str. 306.

¹⁰⁷ Karaman, Ljubo. „Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji“. *Starinar*, serija 3 1924/25. str. 51.

sekundarnoj upotrebi; po načinu kako je otučen vjerojatno je služio kao nadgrobna ploča. Slični su mu i pluteji koji su služili kao nadgrobne ploče pronađeni u koru crkve sv. Dujma.

Sačuvane su dvije polovice kvadratnih polja odijeljenim motivom užeta. Unutar kasete većim je dijelom sačuvan motiv dijagonalno prekrštenih ljiljana s dvije svinute bočne latice koje se dodiruju, tvoreći srcolike prazne plohe, i srednjom oštrom laticom prema kutu kvadratnog polja. U središtu kosog križa isklesana je šesterolatična rozeta, zaobljenih, linijom profiliranih latica, s ispupčenim središtem s točkom. Stabljike su profilirane s tri žlijeba, a dva žlijeba prate obrise cvjetnih latica. Ulomak je djelo *Splitske klesarske radionice* koja je izradila sarkofag Ivana „Ravenjanina“ i datira se u drugu polovicu 8. stoljeća.¹⁰⁸

U peripteru oko splitske katedrale danas se nalazi još nekoliko sarkofaga koji su vjerojatno korišteni u srednjem vijeku jer se inače ne bi tamo nalazili. Četiri sarkofaga koji se tamo nalaze imaju značajke s kojima se mogu datirati još u rimsko doba.

Prvi sarkofag ima sačuvan samo sanduk sarkofaga od vapnenca (slika 18). Sarkofag je dužine 200 cm, visine 66cm, širine 89 cm. Prednje i bočne strane uokvirene su širom vrpcom s viticama akanta. Na prednjoj strani je široka tabula s ansama unutar kojih su listovi i rozete, kao i u prostorima iznad i ispod ansa. U tabuli natpis se nalazi natpis:CHTL..... Na bočnim stranama na čavlima vise girlande. Sadašnji pokrov sigurno ne pripada sanduku. Datira se na kraj 2. stoljeća (natpis je vjerojatno iz srednjeg vijeka).

Slika 18 Sarkofag iz periptera splitske katedrale (Cambi 2010. 232.)

¹⁰⁸ Piteša 2012. str. 98.

Drugi sarkofag također ima sačuvan samo sanduk od vapnenca (slika 19). Dužine 221 cm, visine 66 cm, širine 70 cm. Oko čitavog sanduka teče jedna uska vrpca. Unutar polja prednje strane je pet arkada bez figura. Kapiteli su jednostavni, a baze imaju profilaciju. Sadašnji pokrov također ne pripada sanduku. Datira se na početak 4. stoljeća.¹⁰⁹

Slika 19 Sarkofag iz periptera splitske katedrale (Cambi 2010. 233.)

Treći sarkofag ima sačuvan samo sanduk sarkofaga bez poklopca (slika 20). Dužine 192 cm, visine 92 cm, širine 103 cm. Prednja strana i obje bočne ukrašene su vodoravnim rebrima. Na prednjoj strani nad rebrima je tabula s ansama bez natpisa. Zub za spoj s pokrovom je na prednjoj stani (obrnut od uobičajenog). Na nekoliko mjesta vide se ostaci spojenih željeznih klinova, a na bočnoj strani i jedna željezna pločica. Datira se u 3. stoljeće.

¹⁰⁹ Cambi 2010. str. 129.

Slika 20 Sarkofag iz periptera splitske katedrale (Cambi 2010. 233.)

Četvrti sarkofag ima bogato profiliranu tabulu bez ansa (slika 21). Dužine 189 cm, širine 66 cm, visine 68 cm. U tabuli nije uklesan natpis premda je polje zaglađeno. Pokrov je antički, ali originalno nije pripadao sanduku. Na bridovima prednje prema bočnim stranama su stupovi s bazama i kapitelima. Datira se u 4. stoljeće. I on je vrlo vjerojatno sekundarno upotrijebljen kao i drugi.¹¹⁰

Slika 21 Sarkofag iz periptera splitske katedrale (Cambi 2010. 234.)

¹¹⁰ Cambi 2010. str. 130.

Uz njih u peripteru nalaze se i dva starokršćanska sarkofaga. Prvi sarkofag napravljen je od vapnenca i ima nedovršenu prednju stranu (slika 22). Dužine 219 cm, širine 74 cm, visine 54 cm. Ima i poklopac debljine 9 cm. Drugi sarkofag je isto napravljen od vapnenca (slika 23). Dužine 213 cm, širine 79 cm i visine 59 cm. Ima i dvoslivni poklopac s otučenim akroterijima koji izvorno ne pripada ovome sarkofagu. Na prednjoj strani ima klasični starokršćanski križ proširenih krajeva.¹¹¹ Oba ova primjera možemo svrstati u tzv „salonitanski“ tip sarkofaga 6. i 7. stoljeća koji potječu iz salonitanskih klesarskih radionica.

Slika 22 Starokršćanski sarkofag iz periptera katedrale (Rapanić 1982. 254.)

Slika 23 Starokršćanski sarkofag iz periptera katedrale (Rapanić 1982. 254.)

Jedan sarkofag koji je isklesan od rimskog arhitrava također se danas nalazi u sjevernom dijelu periptera nekadašnjeg mauzoleja u Splitu (slika 24). Na poklopcu mu je natpis iz 15. stoljeća, no moguća je pretpostavka da se tu radi o ponovnoj upotrebi starijeg

¹¹¹ Rapanić 1982. str. 251.

sarkofaga kako to pokazuju drugi primjerci s istog položaja.¹¹² U peripteru katedrale postoji još nekoliko sarkofaga koji su neukrašeni, po izgledu vjerojatno antički.

Slika 24 Sarkofag od rimskog arhitrava (Milošević 2009. 362.)

Dubrovnik

Iz Dubrovnika obrađujemo samo jedan dostupan spomenik; jednu bočnu stranu sarkofaga pronađenog u crkvi sv. Stjepana (slika 25). Crkva sv. Stjepana na Pustijerni najstarija je sakralna građevina povijesne jezgre Dubrovnika. Spominje ju Konstantin VII Porfirogenet u svome djelu „O upravljanju carstvom“. Danas je u ruševnome stanju. Sačuvani su joj bočni zidovi, od kojih se južni uzdiže do samog krovnog vijenca. Ruševna je i apsida koja je sačuvana do vijenca polukalote.¹¹³

¹¹² Milošević 2009. str. 362.

¹¹³ Menalo, Romana. *Ranosrednjovjekovna skulptura*. Arheološki muzej Dubrovnik 2006. str. 14.

Slika 25 Stranica sarkofaga iz crkve sv. Stjepana (Jurković 1985. 196.)

Ta ploča je izrađena od vapnenca dužine 66 cm, visine 51 cm i debljine 8 cm. Nalazi se u Konzervatorskom uredu u Dubrovniku. Ploča je ukrašena dvjema arkadama sa stupovima i lukovima. Polustupići imaju kapitele s motivom ljiljana, dok je treći dvozonski s izraženim volutama. Pod lukom je križ jednostavne profilacije s proširenim krakovima. Iz kapitelnih zona se izvijaju tropruti ljiljani i ispunjaju prostor ispod poprečnih krakova križa. Iz dna raste stilizirano drvo života iz dvije troprute stapke koje se upiru u baze stupića. Iz stupova se izvijaju tropruti ljiljani flankirajući stablo. Pri dnu je jedan viseći tropruti ljiljan. Ulomak je od 1928. godine bio uzidan nad sjevernim vratima crkve sv. Stjepana.¹¹⁴

Grobovi u unutrašnjosti crkve već su bili istraživani u ranijim kampanjama pa se po prvi put pokušalo sondirati izvan crkve, s njezine sjeverne strane. Ta istraživanja, uz sjeverni zid i apsidu, imali su zadatak utvrditi stanje temelja romaničke crkve, zbog planiranja sanacijskih radova. Međutim, na cijeloj površini sonde pronađen je velik broj grobova koji su mjerenjem radioaktivnog ugljika u kostima datirani od početka 9. do 13. stoljeća. Svi uzorci, ukupno njih šest, dali su značajne podatke za datiranje pojedinih slojeva lokaliteta, a velik broj ukopa govori o kontinuiranom pokapanju uz crkvu u tom periodu i to u grobove bez konstrukcija, a zatim i u zidane grobnice u crkvi do kraja 17. stoljeća. Jedan kostur iz groba izvan crkve, datiran u 835. godinu, važan je pokazatelj jer se s njime može odrediti vrijeme nastanka groblja oko crkve već od polovine 9. stoljeća.¹¹⁵ Tako možemo biti uvjereni da su

¹¹⁴ HiK 2000. str. 122.

¹¹⁵ Peković, Željko. „Crkva sv. Stjepana u Pustijerni“ U: *Munuscula in honorem Željko Rapanić: Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. Sveučilište u Zagrebu: Zagreb 2012. str. 360.

razni mramorni ostaci (uključujući i bok sarkofaga) iz druge polovice 8. ili početka 9. stoljeća uistinu pripadali kamenom namještaju crkve sv. Stjepana.

Kotor

Posljednji i najjužniji primjer predromaničkog sarkofaga vezanog za dalmatinske gradove jest sarkofag građanina Andreacija iz Kotora (slika 26). Pronađen je u blizini romaničke katedrale i izrađen je od vapnenca.¹¹⁶ Dužina sarkofaga je 196 cm, a visina 48 cm. Ovaj sarkofag iz Kotora ima drugačiji poklopac od većine ostalih dalmatinskih sarkofaga; sa akroterijem i četverovodnim krovom, koji je čest u kasnoantičko doba.¹¹⁷ Sanduk sarkofaga ukrašen je s prednje strane trima jednostavnim križevima, a na vrhu se nalazi natpis u tri reda. On glasi:

+ I(n) (no)M(i)N(e) D(omi)NI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE MEA + MARIA
EDIFICAVIM VS ARCA ISTA ET REQVIIVIMVS IN IPSA + VOS OMNES QII LEGITIS
ROGATIS D(ominv)S PRO NOS PECATORIS

Slika 26 Sarkofag građanina Andreacija iz Kotora (Jakšić 2000. 140.; HiK 2000. 124.)

¹¹⁶ Jakšić, Nikola. „Predromanička klesarska radionica u Kotoru“. U: *Hrvati Boke Kotorske: Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*. Zaklada „Dr. Cvito Fisković“; Sveučilište u Zadru: Zadar 2003. str. 271.

¹¹⁷ Jakšić, Nikola. „Pre-Romanesque sarcophagi in early medieval Dalmatia“. *Hortus artium medievialium* 10, 2004. str. 7.

Natpis nadgrobnog karaktera spominje kotorskog građanina Andreacija i njegovu ženu Mariju. Andreaci je poznat i po oporuci u kojoj se govori i o tome kako je 13. siječnja 809. godine kupio u Kotoru, od nekih Mlečana, tijelo sv. Tripuna za dvije stotine solida.¹¹⁸ Taj je isti datum uklesan i na ulomku jednog arhitrava iz iste crkve, što potvrđuje autentičnost oporuke.¹¹⁹

U starijoj literaturi se ovaj sarkofag povezivalo s poznatom kotorskom arkadom ciborija. Ta arkada se datirala u rano 9. stoljeće kroz povezivanje dijela njezina natpisaANDREE SCI... s Kotoraninom Andreacijem. Ovu tvrdnju se kasnije ispravlja; u rečenom natpisu arkade ne spominje se zasluženi Andreaci, već sv. Andrija s drugovima, što se dakle odnosi na kult lokalnih mučenika sv. Petra, sv. Andrije i sv. Lovre.¹²⁰

Govoreći o Kotoru, treba spomenuti i jedan ulomak sarkofaga (ili mogućeg pluteja?) pronađenog tijekom istraživanja katedrale sv. Tripuna od 1988. do 1992. godine (slika 27). Na ulomku je vidljiv dio križa proširenih krakova unutar profilirane kružnice. Upravo ovaj ornament posve odgovara već spomenutim salonitanskim sarkofazima 5. i 6. stoljeća, a za koje smo već i dokazali da su se znali koristiti i u ranome srednjem vijeku. Jedina je vidljiva razlika ta što je ovaj ulomak isklesan od pješčenjaka, za razliku od salonitanskih napravljenih od bračkog vapnenca.¹²¹ Teško je reći da li se ovaj sarkofag(?) uopće koristio u ranom srednjem vijeku. Pitanje podrijetla i datacije ovoga ulomka ostaje otvorenim.

Slika 27 Ulomak sarkofaga (?) iz crkve sv. Tripuna u Kotoru (Zornija 2009. 95.)

¹¹⁸ HiK 2000. str. 124.

¹¹⁹ Jakšić 2003. str. 282.

¹²⁰ Jakšić, Nikola. „Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1 2000. str. 140.

¹²¹ Zornija, Meri. Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike – Katalog, U: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije; povodom 1200. obljetnice prijenosa moći sv. Tripuna u Kotor*. Galerija Klovićevi dvori, 2009. str. 94.

Analogije s drugim crkvenim namještajem

Predstavljeni repertoar predromaničkih sarkofaga dalmatinskih gradova jasno obiluje raznim ukrasnim motivima. Upravo ti motivi nisu ekskluzivni samo za kamene sarkofage, već se nalaze i na ostalim dijelovima crkvenog namještaja. Upravo usporedbe istih motiva s različitim spomenika nagnala je istraživače ovog perioda da zaključe kako su oni rezultat klesanja različitih klesarskih radionica koje su djelovale u gradovima.

Uzmimo za primjer poznati sarkofag Ivana „Ravenjanina“. Motiv križa od ljiljana koji krasi taj sarkofag vidimo i na još dva sarkofaga iz Splita: onaj priora Petra te fragment nađen na Marjanu. Svi oni se povezuju uz rad *Splitske klesarske radionice*. No ovaj motiv ljiljana je prisutan i na drugim dijelovima crkvenog namještaja. Postoji nekoliko prijedloga podrijetla tog motiva: od pretpostavke o kasnoantičkim korijenima (Karaman) gdje se eliminiraju suvišni elementi, preko spajanja stilizacije orijentalnog podrijetla (Nikolajević), do spajanja klasičnog ranokršćanskog križa s vegetabilnim ornamentima (Rapanić) i razvoja motiva „pleterizacijom“ i preradbom kasnoantičkog predloška (Gunjača).¹²²

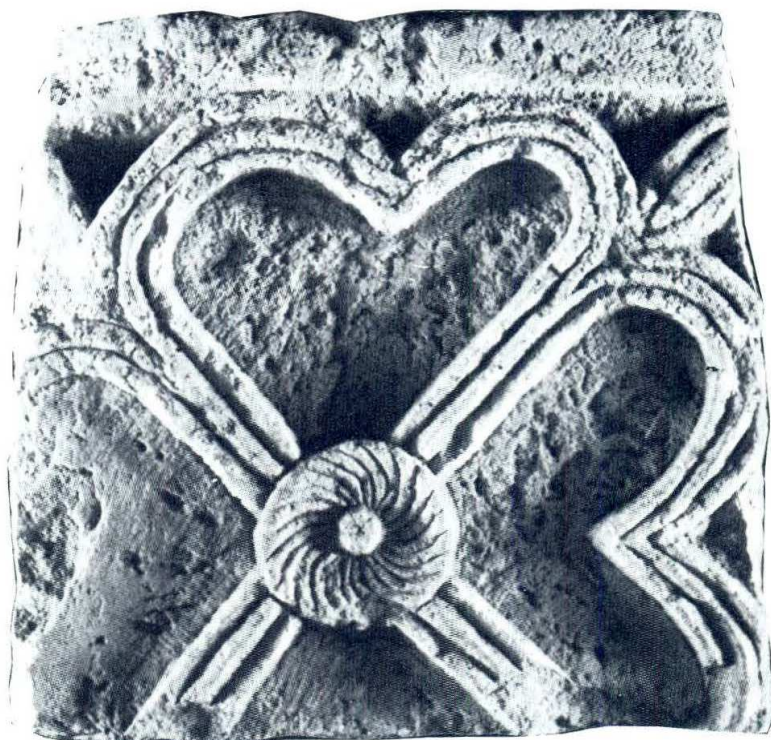
Prema morfološkim karakteristikama na istočnojadranskom prostoru ukrižene ljiljane se dijeli u dvije skupine. Prvu skupinu čine ljiljani koji oblikuju Andrijin križ dijagonalnim postavljanjem četiriju cvjetova u odnosu na očište. U tu skupinu spadaju i naša tri sarkofaga. Motiv ove skupine primijenjen je i drugdje. Na ulomcima treće stranice ciborija biskupa Mauricija iz crkve. sv. Pelagija u Novigradu u bočnim trokutastim prostorima lijevo i desno smješteni su ukriženi ljiljani, prema kojima je okrenuta po jedna golubica (slika 28). I u Donjem Polju kod Šibenika nađena je ploča nepravilnog kvadratnog oblika, koja je pripadala nekom pluteju ili sarkofagu, a koja pokazuje motiv ukriženog ljiljana izvedenog u relativno dubokom reljefu (slika 29). Primjer motiva je nađen i u Gradcu kod Drniša na ulomku pluteja koji je uzidan nad sporednim vratima crkve Blažene Gospe (slika 30). U jednoj od kaseti vidljiv je ukriženi ljiljan prve skupine. U crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu nađeni su ulomci dvaju imposta sa istim motivom (slika 31). I u samoj splitskoj katedrali nađena su još dva ulomka pluteja sa dobro očuvanim motivom ukriženog ljiljana (slika 32. i 33.). I skupina reljefa iz Bosne i Hercegovine nosi isti motiv: dva ulomka pluteja i jedan pilastar iz crkve u Bilimišću u Zenici.¹²³

¹²² Gunjača, Zlatko. „O podrijetlu motiva križa od ljiljana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32/1 1992. str. 196.

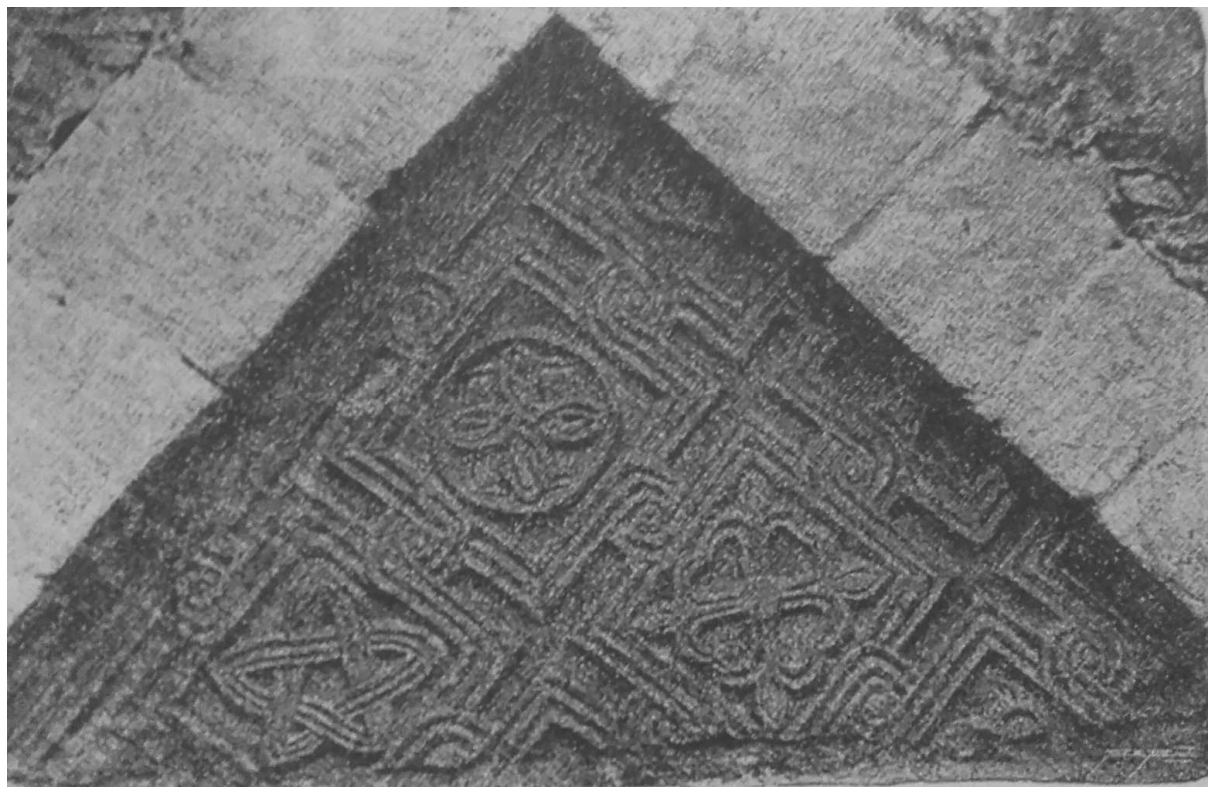
¹²³ Gunjača 1992. str. 201.

Slika 28 Dio arkade ciborija iz Novigrada (Jurković-Basić 2011. 167.)

Slika 29 Ploča iz Donjeg Polja kod Šibenika (Gunjača 1992. 199.)

Slika 30 Plutej iz Gradca kod Drniša (Basić 2005. 105.)

Slika 31 Ulomci dvaju imposta iz Solina (Gunjača 1992. 202.)

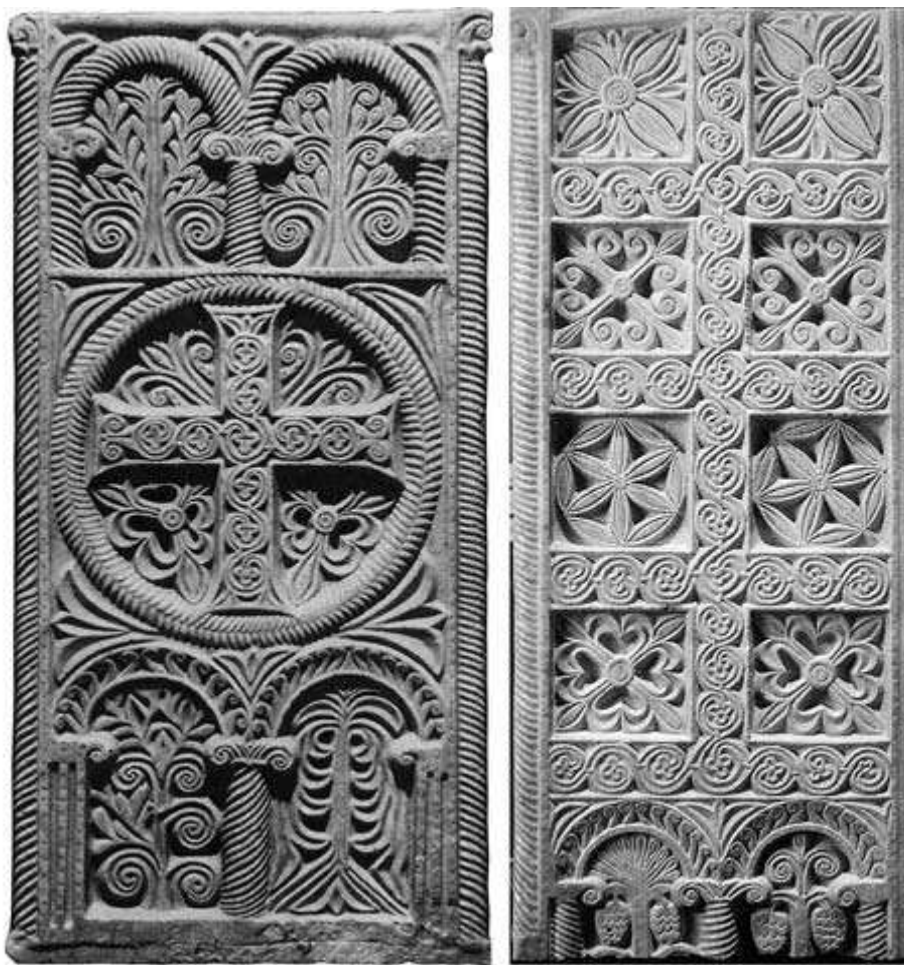
Slika 32 Plutej iz splitske katedrale (Jurković-Basić 2011. 153.)

Slika 33 Plutej iz splitske katedrale (jurković-Basić 2011. 155.)

Prvoj skupini možemo detektirati gotovo iste uzore i na Apeninskom poluotoku unutar korpusa skulpture iz tzv. „Liutprandske renesanse“. Tako sarkofag Ivana „Ravenjanina“ ima isti ukras kao i radionica (tzv. Grupa III) koja je napravila Urnu sv. Anastazije iz Sesto al Reghena i koja se datira u razdoblje patrijarha Sigwalda (756.-786. godine – slika 34.). Taj motiv s urne je kopiran i na oltarnoj ploči iz Cividalea i na pločama Piltrudina sarkofaga. Između tih primjera i ovih splitskih jedino je odmak vidljiv u rozeti; kod nas je ona višelatična, dok vani naglašavaju središte uparanom kružnicom i točkom. Višelatičnu rozetu kod njih upotrebljava ranija Grupa II koja djeluje sredinom 8. st., a reprezentirana je plutejem i S. Giovanni in Valle.¹²⁴

¹²⁴ Basić 2006. str. 78.

Slika 34 Urna sv. Anastazije (Jurković-Basić 2011. 163.)

Druga skupina ovog motiva odnosi se na ljiljane koji oblikuju pravilno usmjeren križ čije su haste različita oblikovanja. Ova je skupina brojčano manje zastupljena, pogotovo kod nas, ali je važna zbog toga što u nju možemo uvrstiti motiv s bogato ukrašenog sarkofaga iz Zadra. Komparativni materijal za sarkofag ovako osobitih karakteristika još je neprepoznat u korpusu istočnojadranske ranosrednjovjekovne skulpture.¹²⁵ Budući da se u oblikovanju stupića nekih arkada naslućuje upotreba pleternih prepleta, sarkofag je datiran u razdoblje koje prethodi 9. stoljeću. Često se i upozorava kako položaj natpisnog polja odgovara onome na sarkofagu Ivana „Ravenjanina“. Novija razmatranja ciljaju na to da su rozete na poklopcu oblikovane kao grčki križevi krakova razlistanih nalik cvjetovima ljiljana. Jedini drugi poznati primjer ove skupine kod nas jest plutej oltarne ograde iz sv. Mihovila u Pridrazi kod Novigrada (slika 35.). Na njemu su kružnice pravilno naizmjenice ispunjene motivom ukriženog ljiljana i ptice. Ljiljani oblikuju krakove pravilnog grčkog križa, rascvjetavajući se vitkim profiliranim cvjetovima iz središta kružnice naglašena svrdlanom rupicom.¹²⁶

¹²⁵ Basić 2006. str. 89.

¹²⁶ Basić 2006. str. 90.

Slika 35 Motiv s pluteja iz Pridrage (Gunjača 1992. 197.)

Drugoj skupini se također mogu pronaći izvorišta u Italiji. Tako primjer iz Pridrage i mali sarkofag iz Zadra imaju srodnosti s katedrom iz Akvileje koja se datira u kraj 7. i početak 8. st. Pa čak i već spomenuta urna sv. Anastazije ima i motiv sličan ovim primjerima, tako da ona može predstavljati obje skupine.¹²⁷

O sarkofagu iz Zadra kome je očuvan samo sanduk već je bilo spomena ranije u tekstu. Rečeno je kako taj spomenik predstavlja primjer spajanja dvaju likovnih jezika: onog starijeg mediteranskog, prisutnog u gradskim središtima, i novijeg misionarskog koji ima jak utjecaj na hrvatsku kneževinu. Uz taj sarkofag jednako kvalitetan primjer prožimanja različitih tradicija jest mramorni plutej koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zadru (slika 36). Tom pluteju je otklesan vijenac sigurno jer je stršio i smetao pri nekoj sekundarnoj upotrebi. Njegova je ploha u cijelosti prekrivena troprutim križnim i dijagonalnim prepletima prema misionarskoj koncepciji, no u samom vrhu ipak zapažamo dvije sučeljene golubice tipične mediteranske provenijencije.¹²⁸

¹²⁷ Basić 2006. str. 79.

¹²⁸ Jakšić; Hilje 2008. str. 23.

Slika 36 Plutej iz Arheološkog muzeja u Zadru (Jakšić-Hilje 2008. 23.)

Sarkofag iz crkve sv. Sebastijana u Trogiru također ima analogne motive sa ostalim crkvenim namještajem na istočnoj jadranskoj obali. Tu se radi o klasičnom motivu križa pod arkadama tj. motivu „rajskog vrta“ koji je dominirao na oltarnim ogradama katedrala na istočnom Jadranu. Od Kotora na jugu (slika 37) do Novigrada na sjeveru (slika 38) javlja se takav motiv. Primjere vidimo i u crkvama sv. Kvirina u Krku (slika 39) i sv. Marije u Osoru (slika 40), a susrećemo ga i u katedralama Pule i Poreča. U Zadru, Splitu i na Krku nije vezan samo uz sakralne objekte. Svi ovi primjeri su ikonografski međusobno slični, a stilski i morfološki različiti te se mogu svrstati u djela odvojenih radionica u Istri i Dalmaciji. Na prostoru hrvatske kneževine ovakav motiv zapažen je isključivo u reljefima isklesanim u *Trogirskoj klesarskoj radionici* i u onoj iz vremena kneza Trpimira. Možda upravo spomenuti sarkofag iz crkve sv. Sebastijana možemo svrstati u korpus trogirске radionice na temelju sličnosti u klesanju motiva palmeta i rozeta. Iako su križ i stupići s arkadom jednostavnije ukrašeni na sarkofagu nego na plutejima vezanima uz *Trogirsku klesarsku radionicu*, razlike među palmetama (slika 41) i rozetama (slika 42) su neprimjetne.¹²⁹ U Zadru motiv križa pod arkadama se pojavljuje u sklopu *Radionice pluteja zadarske katedrale*.¹³⁰ Sve to govori o relativnoj dataciji na kraj 8. i prvu polovicu 9. st. Pojava ovog motiva na sarkofagu

¹²⁹ Jakšić, Nikola. „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima“. *Starohrvatska prosvjeta* III/26 1999. str. 273.

¹³⁰ Josipović, Ivan. „Radionica pluteja zadarske katedrale“. *Ars adriatica* 4 2014. str. 44.

nadbiskupa Ivana iz prve polovice 10. st. u Splitu predstavlja rijetki kasno datirani primjerak.¹³¹

Slika 37 Plutej iz Kotora (Josipović 2014. 55.)

Slika 38 Mramorni plutej iz Novigrada (Jakšić 2015. 71.)

¹³¹ Jakšić 2015. str. 85.

Slika 39 Plutej iz sv. Kvirina na Krku (HiK 2000. 125.)

Slika 40 Plutej iz sv. Marije u Osoru (Jakšić 2015. 85.)

Slika 41 Plutej iz Trogira (Josipović 2011. 104.¹³²)

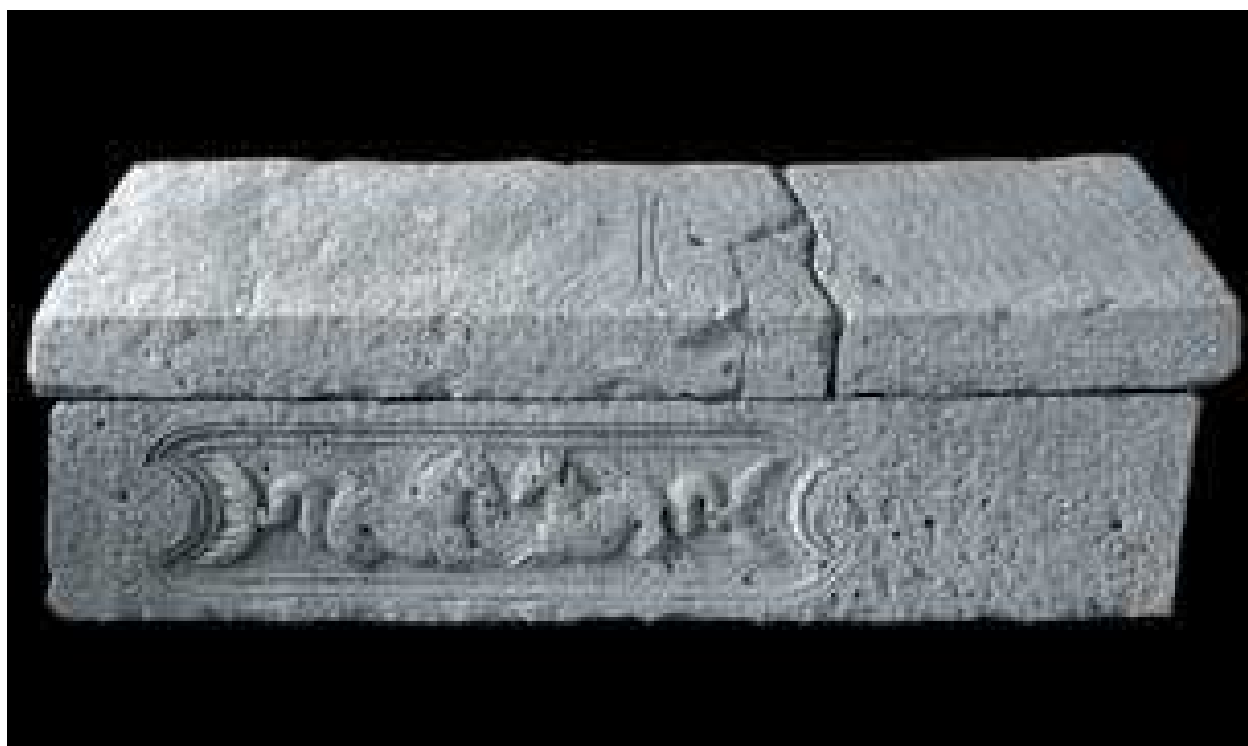
Slika 42 Plutej s lokaliteta Kljaci kod Drniša (Jakšić 1999. 273.)

Trebalo bi se nakratko osvrnuti i na primjere sarkofaga isklesanih od antičkih ostataka arhitekture. Već su spomenuti primjeri u gradovima: dva iz Zadra (Stomorica i sv. Lovre) te jedan iz periptera splitske katedrale. No pojava ovih sarkofaga nije vezana isključivo uz gradove. Najpoznatiji primjerak ovakvog sarkofaga zapravo dolazi s jednog vladarskog lokaliteta; s položaja Crkvine u Biskupiji kod Knina. Radi se o tzv. „sarkofagu kneza Branimira“ jer postoji mišljenje da je u njemu pokopan dotični vladar (slika 43). Sarkofag je iskopan 6. 3. 1891. u najnižim slojevima u sjevernome brodu predvorja i mrtvačnice pred crkvom sv. Marije, u vladarskom mauzoleju u prizemlju *Westwerka* crkve.¹³³ U sarkofagu je bila pokopana jedna muška osoba visokog stasa s glavom na zapadnoj strani i rukama ispruženim uz tijelo. Kostí su mu bile potpuno istrule a bio je odjeven u raskošnu odjeću koja

¹³² Josipović, Ivan. „Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici.“ *Ars adriatica* 1 2011.

¹³³ Milošević 2009. str. 356.

se prilikom otvaranja potpuno raspala. Od ostalih predmeta iz sarkofaga danas je sačuvan samo par raskošnih masivnih brončanih u vatri pozlaćenih ostruga s garniturom za zakopčavanje. Valja još spomenuti kako je u sarkofagu nađen i jedan zlatnik. Mišljenja o tome zlatniku su različita i ovom prigodom mu se nećemo previše posvetiti. Jedno od mogućih hipoteza govori kako je riječ o zlatniku Kopronima V. i njegova sina Lava VI. koji je kovan u vremenu između 760. i 775. godine. Sarkofag od bijelog vapnenca je isklesan od masivnog rimskog arhitrava kojem je na prednjoj strani reljefni prikaz dvaju hipokampa. Od drugog arhitrava isklesan je dvoslivni poklopac koji po rubu ima vidljiv biljni ornament. Po sredini jedne kosine poklopca urezan je križ (latinski račvastih krakova).¹³⁴

Slika 43 Sarkofag „kneza Branimira“ (Jurčević 2009. 81.¹³⁵)

Križ na poklopcu sarkofaga iz Biskupije, po Miloševiću, najvažniji je detalj za dataciju. Glavne značajke su mu račvasti gornji krajevi i trokraki završetak na donjoj strani koji podsjeća na obrnutu vladarsku krunu. Takvi križevi nisu osobito česti u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj. Ograničavaju se na jednu skupinu predromaničkih reljefa koju je prepoznao N. Jakšić. Tu se radi o jednoj klesarskoj radionici čije su glavne karakteristike prepoznate na zabatu i arhitravu iz Šopota na kojem je uklesano ime kneza Branimira. Time se njeno djelovanje i datira u doba tog vladara. Najprepoznatljivije osobine te dvorske

¹³⁴ Milošević 2009. str. 361.

¹³⁵ Jurčević, Ante „Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina“. *Starohrvatska prosvjeta* 36 2009.

radionice se nalaze na trokutastim zabatima na kojima po vanjskom rubu teku kuke razdvojenih peteljki koje stoje na naglašenom rebu pod kojim je stilizirani kimation. U središtu je veliki križ, a sa strane su ptice. Križevi većinom imaju račvaste krakove, ponekad i troprutu pletenicu. Osim Šopota, zabati su još nađeni i u Biskupiji kod Knina te Ždrapnju kod Benkovca. Slični križevi su i u crkvi sv. Spasa u Cetini, koja je izgrađena u doba kneza Branimira. Milošević nameće stoga zaključak da je sarkofag s Crkvine u Biskupiji nastao u toj klesarskoj radionici.¹³⁶ Ovakva datacija je upitna i ne mora biti točna jer su se slični križevi mogli javiti i ranije.

Osim ovoga sarkofaga iz Biskupije valja spomenuti i dva slučaja s položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra kada su za ukop pokojnika bili uzeti kameni sarkofazi izrađeni od antičkih spolija. Prvi sarkofag je isklesan od arhitrava monumentalne antičke građevine koja je možda imala i kultni karakter, što se može pretpostaviti na temelju veličine i bogatog ukrasa na arhitravu (slika 44). Rubovi strana sanduka ima profilaciju u obliku slova L, za bolje stavljanje poklopca na sarkofag. Na pročelju sanduka je izvorni ukras s antičkog arhitrava koji se nalazio nad vratima okrenut nadolje, što potvrđuje istek na dnu. Ukras pokriva gotovo cijelu površinu pročelne stranice sanduka. Površinu ispunjava plastično izvedeni ukras akantova lišća. S obje strane ukrasnog polja prikazano je po jedno kružno ležište za stup. Na pročelju se još nalaze i tri četvrtaste rupe koje su izvorno služile u konstruktivne svrhe. Slične detalje nalazimo i na začelnoj strani sarkofaga. Na lijevoj bočnoj strani sanduka klesar je imao namjeru napraviti ukras, ali ga nije dovršio, dok je desna strana ravnomjerno zaglađena. Poklopac je isklesan od dijela korniša antičke građevine, što se zaključuje po ostacima ukrasa očuvanima na plitkim zabatima poklopca sarkofaga. Te je ukrase klesar nastojao maksimalno očuvati u namjeri da uljepša sarkofag. Poklopac nije očuvan u cijelosti već je polomljen na četiri dijela i naknadno spojena. U sarkofagu su nađene kosti više pokojnika i nema arheoloških nalaza.¹³⁷ Drugi sarkofag nije ukrašen te je mnogo skromniji od prethodnog. Uzdužne stjenke sarkofaga kvalitetno su obrađene i ravnomjerno zaglađene, dok su bočne strane samo grubo obrađene. Djelomice se uočava plitka profiliranost za lakše stavljanje poklopca, i to većinom na rubovima strana sarkofaga. Poklopac isto nije očuvan u cijelosti već je polomljen na tri dijela. U njemu su nađene kosti jednog pokojnika i lubanja jednog pokojnika, bez ikakvih drugih arheoloških nalaza.¹³⁸

¹³⁶ Milošević 2009. str. 366.

¹³⁷ Belošević, Janko. „Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra“. *Arheološki radovi i rasprave* 12 1996. str. 332.

¹³⁸ Belošević 1996. str. 333.

Slika 44 Sarkofag iz Galovca (HiK 2000. 252.)

Fragment poklopca sarkofaga iz Trogira također ima svoje analogije. Križevi s volutama karakteristični su za ravenske ranosrednjovjekovne sarkofage, kao primjerice na sarkofagu nadbiskupa Ivana iz bazilike S. Apollinare in Classe, datiranom u 8. st., na sarkofagu nadbiskupa Graciosa (+788.) ili Grgura i Marije, koji se datira krajem 8. stoljeća. Križevi se razlikuju od trogirskog jer nisu ukrašeni pletenicom, kao ni križ isklesan na poklopcu sarkofaga Ivana Ravenjanina iz Splita. Na poklopcu sarkofaga iz Val Sudiga kod Galižane u Istri jednostavan križ proširenih završetaka krakova proteže se cijelom dužinom poklopca, ali nije sličan ovome iz Trogira (slika 45). Križ je formom i ukrasom blizak križu na Višeslavovoj krstionici gdje je pletenica tropruta, a okulusi nisu toliko izraženi. Krakovi završavaju volutama, ali haste nisu rascijepljene kao na križu trogirskog poklopca. Najbližu paralelu poklopcu iz Trogira nalazimo na poklopcu sarkofaga iz katedrale u Bomarzu, u pokrajini Alto Lazio, datiranog u vrijeme pape Lava III (795.-816.). Poklopac je istog plitkog, dvoslivnog krova ukrašenog po dužini dvama križevima s volutama i troprutom pletenicom s okulusima.¹³⁹

¹³⁹ Piteša 2012. str. 119.

Slika 45 Poklopac sarkofaga iz Val Sudiga (HiK 2000. 74.)

Dio sarkofaga iz Dubrovnika povezan je s južnodalmatinskom grupom predromaničke skulpture. Najraniji izdvojeni sloj te pleterne skulpture (kojoj pripada i ovaj sarkofag) naslanja se na starokršćansku tradiciju i stavlja se na kraj 8. i početka 9. stoljeća. Dva fragmentirana pluteja iz sv. Stjepana (slika 46 i 47) posjeduju poznate motive: arkade, ljiljani, križevi, palme, stabla i dr. Slični motivi su i na ulomku (slika 48) lokaliteta „Na Andriji“. Ovoj skupini se može dodati plutej iz sv. Stjepana (slika 49) s motivom košarastog dna ili kristograma koji se koristio do kraja 11. stoljeća, a sastoji se od dviju koncentričnih kružnica križno povezanih trakama s uresom dvoprute pletenice s istaknutim „okom“. U središtu pluteja je profilirano plastično dugme. Međuprostori su ispunjeni dvjema granama spojenima u trokut, a koje završavaju pupoljcima ljiljana. Svi oni veoma su slični splitskim i zadarskim ranim pleterima u kompoziciji, izboru motiva i načinu izvedbe. Takav se motiv pojavljuje u istom obliku i na ulomku pilastra uzidanom iznad portala crkve sv. Marije od Kaštela (slika 50). Svi su ovi elementi povezani s djelovanjem jedne radionice koja je zaslužna za prvi sloj opremanja crkve sv. Stjepana, ali i s kasnijim opremanjem raznih drugih južnodalmatinskih predromaničkih lokaliteta poput crkve. sv. Petra u Dubrovniku ili crkve sv. Mihajla na Pelješcu.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Jurković, Miljenko. „Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture“. *Starohrvatska prosvjeta* 15 1985. str. 191.

Slika 46 Plutej iz sv. Stjepana (Menalo 2006. 47.)

Slika 47 Plutej iz sv. Stjepana (Menalo 2006. 47.)

Slika 48 ulomak s lokaliteta „Na Andriji“ (Menalo 2006. 47.)

Slika 49 Plutej iz sv. Stjepana (Menalo 2006. 47.)

Slika 50 Ulomak pilastra iz crkve sv. Marije od Kaštela (Menalo 2006. 48.)

Zaključak

Izbor spomenika kojima smo u ovome radu posvetili pažnju predstavljaju manji, ali ipak važan dio predromaničke skulpture. Naravno da sarkofazi ne mogu u potpunosti predočiti skulpturu predromanike u Dalmaciji. Cilj ovog rada se temeljio na pokušaju uočavanja i rasvjetljavanja razloga pojavi sarkofaga i njegovim izvorima u gradovima na prostoru Dalmacije u ranom srednjem vijeku. S time na umu ne smijemo nikako zaboraviti kako se ovdje radi o pojavi koja ne nastaje isključivo na dalmatinskom području. Predromanička skulptura, pa tako i sarkofazi unutar nje, je širi fenomen, iako se treba zalagati i za podupiranje određenog vida autonomnog razvitka. U njemu su glavnu ulogu igrali upravo lokalni majstori i klesari koji se obično vežu uz gradska središta i profiliraju osobine predromaničke skulpture. Sami sarkofazi predstavljaju očuvanost starih tradicija visokoga sloja i želje za distinkcijom prilikom ukopa. Iako brojčano slabiji u odnosu na ostalu predromaničku skulpturu, u sarkofazima možemo vidjeti posebnost predromaničke skulpture u Dalmaciji.

Literatura

- Babić, Ivo. „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske.“ *Starohrvatska prosvjeta* 33, 2006.
- Basić, Ivan. „*Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u 8. stoljeću.“ *Povijesni prilozi* 29, 2005.
- Basić, Ivan. „Skulptura s motivom ukriženih ljljana na istočnom Jadranu.“ *Radovi studenata odsjeka za povijest umjetnosti* 4, 2006.
- Basić, Ivan. „Quelques aspects de la (dis)continuité typologique de la production des sarcophages dans l'Adriatique orientale du haut Moyen Âge.“ *IKON* 1, 2008.
- Basić, Ivan. „Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu.“ *Ars adriatica* 1/2011.
- Basić, Ivan; Miljenko Jurković. „Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća.“ *Starohrvatska prosvjeta* 38, 2011.
- Belošević, Janko. „Neobjavljeni srednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra.“ *Diadora* 4, 1968.
- Belošević, Janko. „Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra.“ *Arheološki radovi i rasprave* 12, 1996.
- Burić, Tonči. „Predromanička skulptura u Trogiru.“ *Starohrvatska prosvjeta* 12, 1982.
- Cambi, Nenad. *Antika*. Naklada Ljevak – Institut za povijest umjetnosti: Zagreb, 2002.
- Cambi, Nenad. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*. Književni krug Split: Split, 2010.
- Delonga, Vedrana. *Ranoromanički natpisi grada Splita*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.
- Fučić, Branko. „Sarkofag iz Bala“ *Peristil* 29, 1986.
- Gabričević, Branimir. „Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače“ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62, 1960.
- Gunjača, Zlatko. „O podrijetlu motiva križa od ljljana.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32/1, 1992.
- Ivanišević, Milan. „Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine“ *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi*. Godina 27, 1980. br. 10/11.
- Jakšić, Nikola. „Predromaničko kiparstvo“ U: *1000 godina hrvatskog kiparstva*. Muzejsko galerijski centar: Zagreb, 1997.
- Jakšić, Nikola. „Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima.“ *Starohrvatska prosvjeta* III/26, 1999.

- Jakšić, Nikola. „Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1, 2000.
- Jakšić, Nikola. „Predromanička klesarska radionica u Kotoru.“ U: *Hrvati Boke Kotorske: Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*. Zaklada „Dr. Cvito Fisković“; Sveučilište u Zadru: Zadar, 2003.
- Jakšić, Nikola. „Pre-Romanesque sarcophagi in early medieval Dalmatia“. *Hortus artium medievalium* 10, 2004.
- Jakšić, Nikola. *Prvih 5. stoljeća hrvatske umjetnosti*. Galerija Klovićevi dvori: Zagreb, 2006.
- Jakšić, Nikola; Emil Hilje. *Kiparstvo I.: od IV. Do XVI. stoljeća*. Zadarska nadbiskupija: Zadar, 2008.
- Jakšić, Nikola. *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika: Split, 2015.
- Janson, Horst Woldemar. *Istorija umetnosti: pregled razvoja likovne umetnosti od praistorije do danas*. Prosveta: Beograd 1986.
- Jelovina, Dušan. „Starohrvatska crkva. Sv. Marte u Bijaćima.“ *Starohrvatska prosvjeta* 26, 1999.
- Josipović, Ivan. „Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici.“ *Ars adriatica* 1, 2011.
- Josipović, Ivan. „Radionica pluteja zadarske katedrale.“ *Ars adriatica* 4, 2014.
- Jurčević, Ante. „Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanim i Crkvina u Biskupiji kod Knina“ *Starohrvatska prosvjeta* 36, 2009.
- Jurković, Miljenko. „Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture.“ *Starohrvatska prosvjeta* 15, 1985.
- Karaman, Ljubo. „Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji“ *Starinar*, serija 3, 1924/25.
- Karaman, Ljubo. *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*. Matica hrvatska: Zagreb, 1930.
- Klaić, Nada; Ivo Petricoli. *Zadar u srednjem vijeku*. Filozofski fakultet: Zadar, 1976.
- Kovačić, Vanja. „Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira“. *Diadora* 15, 1993.
- Marasović, Tomislav. „Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru“. *Starohrvatska prosvjeta* 8-9, 1963.
- Menalo, Romana. *Ranosrednjovjekovna skulptura*. Arheološki muzej, Dubrovnik, 2006.
- Milošević, Ante. „Sarkofag kneza Branimira“ *Histria Antiqua* 18/2, Pula 2009.
- Peković, Željko. „Crkva sv. Stjepana u Pustijerni“ U: *Munuscula in honorem Željko Rapanić: Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2012.

- Petricioli, Ivo. „Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru.“ *Diadora* 4, 1968.
- Petricioli, Ivo. „Crkva sv. Lovre u Zadru.“ *Starohrvatska prosvjeta* 17, 1987.
- Petricioli, Ivo. „Sculpture in Zadar between the late Roman and pre-Romanesque period“ *Hortus Artium Medievalium*. Hrvatsko arheološko društvo: Zagreb, 1995.
- Piteša, Ante. *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*. Arheološki muzej u Splitu, Split 2012.
- Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67, 1963/65.
- Rapanić, Željko. „Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga“. *Arheološki radovi i rasprave VIII-IX*. JAZU: Zagreb 1982.
- Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Logos, Split, 1987.
- Ur. Rapanić, Željko i dr. *Hrvati i Karolinzi: katalog*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2000.
- Vučić, Jakov. „GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS“. *Arheološki vjesnik* 106, 2013.
- Zornija, Meri. *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike – Katalog*, U: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije: povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetog Tripuna u Kotor*. Galerija Klovićevi dvori, 2009.